

Rima Cicėnienė

Książka rękopiśmienna w życiu społeczeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV – połowie XVI wieku

---

Rocznik Lituanistyczny 1, 219-250

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rima Cicėnienė

Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie

Wydział Komunikacji Uniwersytetu Wileńskiego

Książka rękopiśmienna w życiu społeczeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV – połowie XVI wieku

Zarys treści

Celem artykułu jest analiza znaczenia recepcji książki rękopiśmiennej w Wielkim Księstwie Litewskim. Przedstawiono pogląd społeczeństwa na książkę oraz na zmianę jej znaczenia na podstawie ówczesnych źródeł: rękopiśmiennych książek, dokumentów archiwalnych oraz dzieł sztuki z tego czasu. Badania wykazały, że książka zaczęła zaspokajać potrzeby służbowe, społeczne i osobiste społeczeństwa. W miarę zwiększenia się liczby egzemplarzy oraz zbiorów zmieniało się społeczeństwo WKŁ oraz jego stosunek do książki. Jeśli w najwcześniejszym analizowanym okresie kodeks był rozumiany jako statyczny, sakralny, jednolity przedmiot, na który człowiek ma mały wpływ, to od XV w. możemy mówić o książce jak o przedmiocie ruchomym, zmiennym i w dużej mierze zależnym od człowieka bezpośrednio związanego z książką. Książki migrowały w przestrzeni geograficznej i mieszkalnej, ich istnienie nabrało wymiaru czasowego. Na początku XVI w. zmienił się stosunek do książki jako do jednostki. Pojęcie kodeksu jako jednostki fizycznie łączącej poszczególne dzieła (książki) zostało zastąpione pojęciem kodeksu jako spójnej jednostki (nowego dzieła) posiadającej wspólne elementy wewnętrzne i zewnętrzne.

Słowa kluczowe: książka rękopiśmienna, Wielkie Księstwo Litewskie, recepcja książki, społeczeństwo, historia książki

Keywords: Manuscript book, Grand Duchy of Lithuania, reception of the book, society, history of the book

W połowie XVI w. w Wielkim Księstwie Litewskim (WKŁ) zaistniały warunki sprzyjające rozwojowi książki drukowanej¹. Od końca XV w. książki pojawiające się w Europie Środkowo-Zachodniej różnymi drogami dostarczano na Litwę. Rozpowszechniano dzieła naukowe pisane po łacinie i polemiczne traktaty

---

¹ *Šešioliktojo amžiaus raštija*, red. A. Samulionis, R. Jurgelėnaitė, D. Kuolys, seria: „Senoji Lietuvos Literatūra”, t. 5, Vilnius 2000, s. 523.

teologiczne, pojawiła się literatura piękna i społeczno-polityczna². Powstały teksty pisane: Piotra Roizjusza, Mikołaja Hussowczyka, Michalona Litwina, Jana Radwana i in., założono drukarnie, osoby prywatne i instytucje gromadziły księgozbiory³. Świadczy to o tym, że przygotowano intelektualne i materialne podłoże do zaistnienia i funkcjonowania książki drukowanej. Aby mógł nastąpić taki dynamiczny rozwój książki drukowanej, istotne były nie tylko sprzyjające warunki gospodarcze, polityczne, społeczne, musiało też dojrzeć społeczeństwo, aby móc kształtować swoje potrzeby informacyjne, kulturalne, komunikacyjne. Badania Vaclovasa Biržiški, Jurgisa Lebedysa⁴ spowodowały, że przez długie lata uważano, iż książki rękopiśmienne w XIII–XIV w. były znane tylko bardzo wąskiemu gronu elit Litwy. Stanowiły one fenomen peryferyjny, który bardzo nieznacznie wpłynął na rozwój kultury Litwy. Prawdziwe upowszechnienie się książki nastąpiło dopiero po przyjęciu przez Litwę chrześcijaństwa w 1387 r., aczkolwiek kultura książki rękopiśmiennej była jeszcze słaba. Taki stan badań stanowił wynik dominującego modelu badań nad historią kultury WKL, opartego na analizie dzieł tylko w danym języku i tylko na terytorium etnicznym. Historia książki rękopiśmiennej kształtowała się także na podstawie zasady językowo-terytorialnej i za przedmiot badań uważano tylko dokumenty powstałe w środowisku wielkiego księcia litewskiego, pojedyncze najważniejsze artefakty piśmiennictwa (najczęściej – *Kronikę Litewską*, *Statuty litewskie*, *Metrykę Litewską*, *Modlitewnik Gasztołda*). Gdy zrezygnowano ze stosowania wobec historii kultury kryterium językowego, starano się zrozumieć „procesy kulturalne w WKL w ich wymiarze geograficznym i etniczno-konfesyjnym”⁵. Poszerzyło się wtedy pole badań nad historią książki rękopiśmiennej. Wzięto pod uwagę książki powstałe na terenie WKL, napisane przez przedstawicieli różnych wyznań oraz książki o treści świeckiej – zarówno w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, jak i ruskim. Pojawiła się możliwość innego spojrzenia na najwcześniejszy okres w historii książki w WKL. Książki jako przedmiot kultury duchowej i materialnej są wyrazem potrzeb społecznych i jednocześnie świadczą o rozwoju społeczeństwa. Recepcja książki jako zjawiska oraz jej rozpowszechnienie się wywierały duży wpływ na kulturalny oraz intelektualny rozwój społeczeństwa, kształtowały nowe nawyki. Dlatego też badania

² N. Feigelmanas, *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius 1975; *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai: katalogas*, red. N. Feigelmanas, I. Daugirdaitė, P. Račius, Vilnius 2003.

³ *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys*, red. J. Tumelis, Vilnius 1985; J. Ochmański, *Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku*, w: *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane prof. Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń 1996, s. 73–84; L. Vladimirovas, *Knygos istorija. Senovė. Viduramžiai. Renesansas, XVI–XVII a.*, Vilnius 1979.

⁴ V. Biržiška, *Senųjų lietuviškų knygų istorija*, cz. 1, Chicago 1953; J. Lebedys, *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius 1977.

⁵ R. Petrauskas, *Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje*, „Lietuvos Istorijos Studijos” 2009, nr 23, s. 69–84.

nad recepcją i rozpowszechnieniem się pierwowzoru książki drukowanej wzbogaciłyby posiadaną wiedzę na temat warunków rozwoju piśmiennictwa, ukazałyby najwcześniejsze tendencje w historii kultury WKL, pozwoliłyby na nową interpretację znanych już faktów oraz na zrozumienie tego, jak zaistniały powyżej wymienione warunki sprzyjające rozwojowi książki drukowanej.

Chociaż korzenie historiografii książki rękopiśmiennej w WKL sięgają początku XIX w.⁶, funkcjonowaniu książki w społeczeństwie poświęcono zbyt mało uwagi. Poszczególne badania ukazują wpływ osób piśmiennych na rozpowszechnienie kopii dzieł na terytorium WKL⁷, sporządzono także listy mistrzów książkowych (kopiistów, introligatorów, iluminatorów)⁸, podjęto próby zrekonstruowania posiadanych księgozbiorów⁹. Zaczęto zastanawiać się nad literaturą ruskojęzyczną jako modelem integracji kulturowej, powstał schemat hierarchii piśmiennictwa kościelnego¹⁰.

⁶ J. Lelelew, *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke Historia drukarń Krakowskich tudzież Historia biblioteki uniw. Jagiell. w Krakowie a przydany katalog inkunabułów polskich*, t. 2, Wilno 1826, s. 239–261; A.V. Bohatkiewicz, *Veikalas apie visuotinę bibliografiją*, oprac. A. Braziūnienė, A. Navickienė, S. Rankelienė, Vilnius 2004, s. 209–238.

⁷ С. Темчин, *Схария и Скорина: об источниках Виленского Ветхозаветного свода (F19–262), „Senoji Lietuvos literatūra”* (Vilnius) 2006, t. 21, s. 289–316; *idem*, *Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого Княжества Литовского*, „Latomisy Akademii Supraskiej” (Białystok) 2010, t. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej*, s. 27–35; М. Чистякова, *Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени*, „Latomisy Akademii Supraskiej” (Białystok) 2010, t. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej*, s. 37–48 n.

⁸ A. Pacevičius, *Skriptorius ir raštinijų kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, „Acta Academiae artium Vilmensis” 2002, t. 24, s. 25–50; Е. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Москва 1979; М. Гальченко, *Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII–XV вв. (из архива М.Г. Галченко)*, „Palaeoslavica. International Journal of the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology” 2003, t. 11, s. 68–141; Я. Запаско, *„Доброписці тоді славні були”: нариси з історії українського рукописного мистецтва*, Львів 2003; Л. Столярова, *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков*, Москва 2000; В. Miodońska, *Małopolskie malarstwo książkowe, 1320–1540*, Warszawa 1993.

⁹ J. Ochmański, *Najdawniejsze księgozbiory...*, s. 73–84; С. Темчин, *Рукописи Кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532–1557 г.г.)*, „Кныготыра” 2010, t. 54, s. 173–185; Н. Морозова, *Из истории библиотеки Жировицкого монастыря: жировицкие рукописи в библиотеке Академии наук Литвы*, в: *Беларуская книга у кантэкście сусветнай кніжнай культуры: зборник кніжнай культуры*, cz. 1, Минск 2006, s. 80–88; Н. Морозова, С. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1550–1532 г.г.)*, в: *Z dziejów monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”* (Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005 r.), Białystok 2005, s. 117–140 n.

¹⁰ S. Temčinas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis*, в: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, Vilnius 2009, s. 54–85; *idem*, *Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a. Stačiatikių tradicija*, в: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos”*, Vilnius 2008, s. 130–156.

Badania tekstologiczne¹¹ prowadzone w ostatnich latach nad kodeksami rękopiśmiennymi wykazały pewne aspekty odbioru książki. Usiłując zidentyfikować posiadane dzieła oraz sposoby nabycia książki, badacze próbowali odtworzyć zamiłowania i potrzeby właścicieli księgozbiorów¹².

Naukowcy polscy także badali poszczególne kodeksy powstałe na terytorium WKL lub kodeksy w języku łacińskim sporządzone w Polsce na zamówienie króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego oraz jego najbliższego otoczenia¹³. Dla badań szczególnie ważne są wnioski Edwarda Potkowskiego o roli książki rękopiśmiennej w społeczeństwie polskim¹⁴ i badania Marii Barbary Topolskiej¹⁵, która scharakteryzowała środowiska kulturalne tych czasów (dwory książęce i magnackie (szlacheckie), Kościoły prawosławne i katolickie). Badacze ci omówili miejsce i wartość książki w procesie dziejowym. W ciągu ostatnich 10 lat zwrócono uwagę na przechowywane w zbiorach polskich książki napisane cyrylicą¹⁶. Na podstawie zebranych artefaktów i wyników badań nad historią książki rękopiśmiennej w historiografii opartej na zasadzie narodowej¹⁷ w ostatnich latach powstał wielo-

¹¹ M. Чистякова, *К вопросу о структуре и источниках 3-ей редакции Измарагда: (на материале списка БАН Литвы, ф. 19, № 240)*, „Senoji Lietuvos literatūra” (Vilnius) 2008, t. 26, s. 121–182; *eadem*, *Текстология Вильнюсских рукописных прологов: сентябрь–ноябрь [Vilniaus rankraščių sinaksarų tekstologija: rugsėjis–lapkritis]*, Вильнюс 2008; *eadem*, *Третья (литовская) редакция Измарагда и Изборник Симеона-Святослава*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir rašties tradicijos*, Vilnius 2009, s. 137–151.

¹² K. Gudmantas, *Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai*, „Knygotyra” 2003, t. 41, s. 9–24.

¹³ Z. Ameisenowa, *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*, Kraków 1967; U. Borkowska, *Królewskie modlitewniki: studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, Lublin 1999; T. Friedelówna, *Ewangeliarz Ławryszewski: monografia zabytku*, Wrocław 1974; W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska: teksty do roku 1543*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.

¹⁴ E. Potkowski, *Książka i pismo w średniowieczu*, Pułtusk 2006; *idem*, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984; *idem*, *W kręgu średniowiecznej książki. Książka rękopiśmienna jako obiekt badań bibliologii historycznej*, w: *Bibliologia i informatologia*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2011, s. 31–46.

¹⁵ M.B. Topolska, *Spoleczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań–Zielona Góra 2002.

¹⁶ A. Naumow, *Wiara i historia: z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków 1996; *Z dziejów monasteru Supraskiego... , passim*; *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: katalog*, oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, Kraków 2004; *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*, red. Я.Н. Щапов, t. 2, Москва 1976.

¹⁷ M. Нікалаеў, *Гісторыя беларускай кнігі: в двух тамах*, t. 1: *Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2009; *ідем*, *Гісторыя кніжнай культуры Беларусі: праблемы і перспектывы даследаванняў*, w: *Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры*, cz. 1, Мінск 2006, s. 19–30; *ідем*, *Палата кнігапісна: рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях*, Мінск 1993; Н. Розов, *Книга в России в XV веке*, Ленинград 1981; *ідем*, *Книга Древней Руси XI–XIV в.в.*, Москва 1977; В. Фрис, *Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст.*, Львів 2003.

języczny, wielokulturowy i wielowyznaniowy zbiór książek WKL, który pozwolił na nowo zinterpretować warunki funkcjonowania książki rękopiśmiennej, ustalić, w jakich warstwach społecznych WKL książka została rozpowszechniona i się utrzymała, jakie były jej podstawowe sposoby funkcjonowania¹⁸. Aczkolwiek nie ma odpowiedzi na pytania, jak zmieniał się pogląd społeczeństwa na książkę, jakie miejsce zajmowała ona w życiu społecznym, w jakim celu i jak były wykorzystywane książki, jak je odbierano.

Cel niniejszego artykułu stanowi analiza recepcji książki rękopiśmiennej w WKL, ukazanie poglądu społeczeństwa na książkę oraz na zmianę jej znaczenia na podstawie ówczesnych źródeł. Zakres chronologiczny to wiek XIV – 1569 r., a przestrzeń geograficzna – terytorium WKL.

W badaniach wykorzystano trzy grupy źródeł. Pierwszą i największą stanowią książki rękopiśmienne oraz ich fragmenty (ponad 280 egzemplarzy)¹⁹. Są to kodeksy o treści kościelnej i świeckiej, przechowywane w zbiorach archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych Litwy, Rosji, Polski, Białorusi, Ukrainy, Niemiec, Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Węgier i Czech. Część książek analizowano *de visu*, w innych przypadkach wykorzystano katalogi sporządzone przez badaczy, poszczególnym kodeksom poświęcono studia oraz wydania faksymilowe. Podczas analizy aspektów funkcjonowania książki w społeczeństwie najbardziej cennym źródłem informacji stały się poszczególne elementy kodeksów: kolofony, proweniencje z różnorodnych okresów, wpisy archiwalne i marginalne. Drugą ważną grupę źródeł do badań stanowi dokumentalistyka: księgi rachunkowe, *Metryka Litewska*, testamenty, inwentarze osób i instytucji, rejestry uniwersytetów. Opierano się zarówno na materiałach archiwalnych, jak i publikacjach źródłowych. Dokumentalistyka dostarczyła informacji na temat przynależności książek do tego czy innego zbioru, właściciela, funkcjonowania kodeksów, ujawniła dane na temat pojęcia książki w owych czasach. Trzecią grupę źródeł stanowią dzieła sztuki z badanego okresu (rzeźby, obrazy, miniatury w książkach). Podczas gromadzenia danych podstawowym kryterium stał się utrwalony osobisty stosunek do książki. Przeanalizowane grupy źródeł posiadają zgodność chronologiczną, co pozwoliło badać ciągłość procesów lub zjawisk.

Zastosowano kilka metod badawczych: analizę źródeł, metodę analityczną, syntetyczną, bibliograficzną i opisową. Stworzyły one możliwość – na podstawie zachowanych źródeł – odnalezienia dawnych zbiorów funkcjonujących egzemplarzy książek. W celu ustalenia kontekstu społecznego książki rękopiśmiennej

¹⁸ R. Cicienienė, *Rankraštine knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pradžioje – XVI a. viduryje: sklaidos ir funkcionavimo sąlygos*, „Knygotyra” 2009, t. 53, s. 7–37; *eadem*, *LDK ankstyvoji knygos visuomenė: genezė ir raida (iki XVI a. vidurio)*, „Knygotyra” 2010, t. 55, s. 7–25.

¹⁹ Przeprowadzone badania nie dotyczą piśmiennictwa użytkowego, tj. piśmiennictwa, które mogło mieć postać kodeksu, lecz było przeznaczone do rejestrowania informacji dotyczącej gospodarowania, majątku, finansów itp.

oraz zmiany stosunku do niej wykorzystano metodę prozopograficzną. Metoda kodykologiczna była pomocna przy opisie zmiany pojęć „kodeks” i „książka” w społeczeństwie. Połączenie tych wszystkich metod badawczych umożliwiło zanalizowanie i interpretację zebranych informacji, sformułowanie spostrzeżeń na temat recepcji i jej tempa książki rękopiśmiennej w społeczeństwie WKL. Oczywiście jest to, że w wyniku badań ustalono tylko podstawowe grupy społeczne mające do czynienia z książką rękopiśmienną oraz rodzaj ich stosunku do niej.

Zderzenie cywilizacji Wschodu i Zachodu, współistnienie odmiennych tradycji kulturowych na terytorium WKL wpływało na ich wzajemną więź, stworzyło sprzyjające warunki do ukształtowania własnej kultury, nauki, polityki, a tym samym od połowy XV w. nastąpił rozwój funkcjonowania książki rękopiśmiennej²⁰. Formowały się nowe struktury i instytucje zarządzania, przy nich zakładano nowe ośrodki zarówno katolickie, jak i prawosławne, funkcjonowała wielojęzyczna kultura piśmienna, powstawały liczne zabytki piśmiennictwa pragmatycznego. W tych procesach aktywnie uczestniczyły te same osoby, w których otoczeniu zauważono książki. Można powiedzieć, że ukształtowało się wczesne „społeczeństwo książkowe”. Były to osoby z różnych środowisk (np. dwór władcy, hierarchia kościelna, instytucje kościelne, magnaci, mieszczenie i inni)²¹. Posiadane obecnie informacje dotyczą ok. 200 osób, które brały udział w cyklu komunikacyjnym książki rękopiśmiennej: zamawiały, tworzyły, przepisywały, iluminowały, oprawiały, darowały, nabywały, gromadziły i czytały kodeksy. Z biegiem czasu obserwujemy wyraźne zmiany stanowe zachodzące w „społeczności książkowej”. Jeśli w XIV w. książka występowała w otoczeniu władcy, udzielnych książąt i hierarchów kościoła, to od połowy XV w. – w otoczeniu magnatów, duchownych i studentów, zaś od początku XVI w. funkcjonowanie książki obserwujemy również wśród szlachty oraz mieszczan (dynamika liczb, podział oraz zmiany w poszczególnych grupach społecznych zostały przedstawione w tabeli 1).

Biorąc pod uwagę wyznanie, najwięcej osób badanych we wszystkich okresach stanowią prawosławni, wśród nich również neofici²²: w 1520 r. Siemion Batyjewicz, starosta chojeński (nieopodal Nobla w powiecie pińskim) zlecił diakowi Sewastjanowi Awramowiczowi przepisanie Tetraewangelii, którą podarował cerkwi św. Mikołaja w Noblu²³. Wyznawca judaizmu, który przyjął chrzest, podskarbi Jan Abraham Ezołowicz w 1518 r. podarował cerkwi św. Mikołaja *Psalterz Kijowski*²⁴. Pod względem pochodzenia geograficznego największą grupę stanowią osoby

²⁰ R. Cicėnienė, *Rankraštine knyga...*, s. 7–37.

²¹ *Eadem*, *LDK ankstyvoji knygos...*, s. 7–25.

²² O możliwym pochodzeniu tatarskim lub żydowskim świadczą imiona ojców.

²³ Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk) [dalej: LMAVB RS], F19–35.

²⁴ „[...] нареченный во святом крещении Иоанн, а по прозвищу Аврам Езофович [...]”. Г. Вздорнов, *Исследование о Киевской Псалтири*, т. 1, Москва 1978, s. 10.

Tabela 1. Liczba osób w poszczególnych wiekach

Grupa społeczna/ wiek	XIV a.	XV a.	XVI a. I–II p.	Ogółem
Władcy	3	7	3	13
Magnaci, panowie	5	13	16	34
Duchowieństwo	2	15	21	38
Dygnitarze, szlachta	–	2	8	10
Mieszczanie	–	1	10	11
Profesorzy, studenci	–	5	4	9
Status społeczny nieznan	–	5	6	11
Mistrzowie książkowi	6	24	40	70
Ogółem	16	72	108	196

Źródło: na podstawie danych zebranych przez R. Cicėnienė.

urodzone w WKL. Podczas badania zarejestrowano 12 obcokrajowców: Bułgarów (metropolita Cyprian, Grzegorz Cambłak, Grzegorz II), Greka (metropolita Izydor), Polaków (biskup wileński Andrzej, sekretarz królewski Erazm Ciołek, bernardyn o. Stanisław, skarbnik Pawła Olszańskiego – Józef Jasiński), Rusina z Moskwy (metropolita Makary Moskwanin), prawdopodobnie Niemców (kupiec wileński Henryk Szlagier, mieszczanin kowieński Kasper Lentwar, kuśnierz Jan Olander). Z kulturą rękopiśmienną niewątpliwie są związani władcy: Bona Sforza wywodząca się z Włoch, królowa Polski Jadwiga (wychowana na dworze węgierskim i austriackim), córka wielkiego księcia moskiewskiego Helena. Od końca XIV w. wpływ kultury książki w WKL rozpowszechnił się wśród kobiet: pięć z nich należało do rodziny wielkich książąt litewskich, cztery były żonami udzielnych książąt, jedna – żoną duchownego prawosławnego. Z tej dziesiątki na ziemiach WKL urodziły się: Anna, żona wielkiego księcia litewskiego Witolda, Zofia Holszańska, Juliana – żona księcia smoleńskiego Gleba, Wasylisa – żona księcia Wasyla Michajłowicza Druckiego, Zofia Pawłowna Mściławska – żona marszałka księcia Wasyla Połubińskiego oraz Anastazja – żona księcia Kuźmy Zasławskiego, córka szlachcica WKL Jerzego Holszańskiego.

Zasięg geograficzny zamawianych i przepisywanych książek był szeroki i zmienny, jak można wywnioskować z zachowanych wpisów. Jeśli w XIV w. dominowały Kijów i Smoleńsk, to w połowie XV w. ośrodkami kopiowania książek stały się Wilno i Słuck, zaś na początku XVI w. – Supraśl. Na przełomie XV i XVI w. w Wilnie jednocześnie funkcjonowały aż trzy ośrodki, w których przepisywano kodeksy: klasztor Bernardynów, kapituła wileńska i metropolia prawosławna. We wpisach wspomniano nie tylko duże miasta, takie jak Grodno, Kamieniec, Łuck, Mohylów, Pińsk, Witebsk, Połock, Nowogródek, lecz i mniejsze miasteczka: Babcze (powiat połocki), Biały Kowel (powiat witebski), Horwał (powiat rzeczycki),

Korzec (na Wołyniu), Nobel (powiat piński), Smolewicz (powiat orszański) oraz bardziej odległe klasztory.

Wpisy świadczą o tym, że książki przepisywano nie tylko przy instytucjach kościelnych, lecz w kancelariach magnackich i urzędniczych, np. w końcu XV w. sekretarzy mieli: Michał Wasiljewicz Czartoryski (komorzego Artioma²⁵), Jan Sapieha (Iwanczyka²⁶), Mikołaj Radziwiłłowicz (Waškę²⁷) itp. Ciekawe jest to, że M. Radziwiłłowicz wówczas (w latach 1494–1498) zatrudnił innego pisarza (*pisar, nucap*) – Senkę Terechowicza, znanego z zachowanych dokumentów *Metryki Litewskiej*²⁸. Dwaj pisarze (diakowie Sen'ka ze Smoleńska²⁹ i Zanka z Turowa³⁰) jednocześnie przepisali komplet *Minei Codziennej* na zamówienie Aleksandra Sołtana. Zaś po upływie prawie 70 lat na dworze Aleksandra Sołtana Aleksandrowicza (to pierwsza zachowana wzmianka o przepisaniu książki na dworze magnackim: „писана сия книга у двори его милости Шешкинях подле места Виленскаго за рекою Велею”) także pracowało dwóch diaków³¹, którzy przepisywali różne książki dla monasteru w Żyrowicach. Na początku XVI w. szlachcic Michaił Zinowjewicz miał już nie tylko pisarza, lecz i jego pomocnika – podiaka Sawelija Nefadzewicza³² itd. Na podstawie imion ojca wskazanych w zapisach, miejsca pochodzenia, a także faktów zarejestrowanych w źródłach możemy mówić o pokoleniach skryptorów: np. w końcu XVI w. pisarzami byli bracia Pietraszko Chomicz Lubicz i Waška Lubicz³³, w połowie XVI w. bracia-diakowie Jarmoła i Michaił z Krzemieńca³⁴. Istniał jeszcze jeden przypadek bliskiego pokrewieństwa w tym samym okresie: w Sanoku mieszkał i pracował Wasyl z Wołynia, duchowny, który w 1551 r. ponownie oprował *Apostola*³⁵, przepisanego przez jego brata stryjecznego Własija, zaś syn Własija – Michaił introligował i przepisał *Ewangeliarz Peresopnicki*³⁶. Zapewne w omawianych czasach rzeczą dość często spotykaną było to, że bliscy krewni wybierali rzemiosło związane z książką.

²⁵ М. Гальченко, *op. cit.*, s. 97–98, nr 70.

²⁶ *Homiliarz Teodora Studyty*, LMAVB RS, F21–798.

²⁷ *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі [Гуды кнугос історыя: спроба паясьніцельнай кнігонісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя]*, oprac. В. Ластоўскі, Коўна 1926.

²⁸ *Lietuvos Metrika*, t. 3: 1440–1498, Vilnius 1998, s. 82–86.

²⁹ *Mineja codzienna na III–IV*, LMAVB RS, F19–161; *Mineja Świąteczna na I–II*, LMAVB RS, F19–156.

³⁰ *Mineja codzienna na V–VI*, Rossijskij Gosudarstviennyj Archiv Drievnich Aktov [dalej: RGADA], F181, nr 442.

³¹ *Trebnik*, LMAVB RS, F21–3206; Н. Морозова, *op. cit.*, s. 86.

³² А. Пасевичіус, *op. cit.*, s. 34.

³³ *Lietuvos Metrika...*, t. 3, s. 75–76.

³⁴ *Trebnik*, LMAVB RS, F21–3206; Н. Морозова, *op. cit.*, s. 86. Zob. przypis 27.

³⁵ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, s. 32, nr 69.

³⁶ *Пересопницьке Евангеліе, 1556–1561: дослідження, транслітерований текст, словопоказчик*, Київ 2001, s. 99–101; *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, s. 32.

Dane biograficzne zgromadzone w wyniku badań prozopograficznych umożliwiają zrekonstruowanie więzi między instytucjami biorącymi udział w procesie powstawania książki a osobami uczestniczącymi w recepcji kultury związanej z książką. Na przykład w 1449 r. pisarz Jakub zamawiał listownie książki z Moskwy³⁷, Adam Jakubowicz (z Kotry), absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego, pisarz kancelarii, pozostawił inkunabuł z dwujęzycznym wpisem własnościowym (łacińskim i ruskim), ponadto posiadał zbiór książek³⁸. Syn innego pisarza Januszki – Teodor Januszkowicz został sekretarzem kancelarii ruskiej wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka, zaś w 1502 r. na jego zamówienie Mateusz Dziesiąty rozpoczął przepisywanie bogato zdobionego *Dziesiatagławu* – zbioru ksiąg biblijnych³⁹. Pisarz Szymon Sapieha wychował dwóch synów – Jana i Bogdana, którzy byli sekretarzami w kancelarii wielkiego księcia. Zachowała się księga zamówiona przez Jana Sapiehę – *Homiliarz Teodora Studyty* (1476), którą później подарowano klasztorowi w Supraślu. Uważa się, że sekretarz wielkiego księcia Erazm Ciołek był pośrednikiem między pisarzami, iluminatorami i nabywcami książek na dworze Aleksandra⁴⁰. Na Litwie o potencjał intelektualny kancelarii troszczył się kanclerz wielki litewski Olbracht Gasztołd – jeden z najaktywniejszych uczestników i mecenasów procesu kulturowego książki w I połowie XVI w. Już w połowie XVI w. w kancelarii wielkksiążęcej pracowali twórcy piśmiennictwa WKL, posługujący się językiem łańskim: Michalon Litwin oraz jego syn Waclaw Agryppa, który posiadał własną bibliotekę⁴¹.

Te fakty z historii pokoleń skryptorów oraz funkcjonowania książki w ich życiu potwierdzają opinię, że równie ważnym czynnikiem w przekazywaniu nowych zjawisk kulturowych jest rodzina, tradycje kulturowe rodu⁴². W przeprowadzonych badaniach zostało wymienionych 6 Olelkowiczów – książąt słuckich, 5 Holszańskich, 3 Gasztołdów, 3 Sołtanów, 2 Radziwiłłów, 2 Połubińskich, 1 Ostrogski. Wśród nich liczbą zamówień w XVI w. wyróżniali się: metropolita kijowski Józef Sołtan (zachowało się 7 ksiąg rękopiśmiennych spisanych na jego zamówienie), magnat Olbracht Gasztołd (3 książki przepisane i 2 napisane w jego otoczeniu). Prawie wszystkich przedstawicieli tych rodów łączyły więzy małżeńskie, np. w rodzinie Andrzeja Holszańskiego i siostry księcia drukkiego Wasyla Michajłowicza urodziła się Zofia. Szymon I Olelkowicz wziął za żonę córkę Jana Gasztołda Marię (siostrę Marcina Gasztołda, ciotkę Olbrachta), Marcin Gasztołd ożenił się dwa razy, obie żony pochodziły z rodu Holszańskich. Pierwszą żoną Konstantego Ostrogskiego była Anna Holszańska, zaś druga – Aleksandra,

³⁷ L. Vladimirovas, *op. cit.*, s. 112.

³⁸ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 39.

³⁹ Biblioteka Rossijskiej Akademii Nauk, Otdel Rukopisej [dalej: BRAN OR], 24.4.28.

⁴⁰ B. Modońska, *Małopolskie malarstwo...*, s. 36, przypis 12.

⁴¹ E. Rimša, *Vienos XVI a. bibliotekos pėdsakais*, „Bibliotekų Darbas” 1987, nr 9, s. 33–34.

⁴² T.S. Eliot, *Pastabos apie kultūros apibrėžimą*, w: *Kultūros prigimtis*, Vilnius 1993, s. 282.

córka Szymona I Olelkowicza. Wzorem dla rodziny, jeśli chodzi o recepcję książki rękopiśmiennej, okazał się wymieniony Olelkowicz. Uważa się, że w okresie jego panowania (w latach 1440–1471) przepisywanie ksiązek w Kijowie rozszerzyło się. W otoczeniu dworu Olelkowicza z języka hebrajskiego na ruski przetłumaczono kilka dzieł o charakterze filozoficznym, religijnym oraz encyklopedycznym (z dziedziny astronomii, medycyny), które zachowały się w kopiach wykonanych w późniejszych wiekach⁴³. Zapoczątkowały one herezję judaizantów. Wraz z Michałem Olelkowiczem zjawisko to przeniosło się do Nowogrodu. Uważa się, że na dworze Szymona II Olelkowicza w Słucku została zgromadzona biblioteka. Zachowały się *Słucki Odpis Kroniki Litewskiej*⁴⁴ wykonany na zamówienie Jerzego I Olelkowicza oraz pięć ksiąg. Na dworze Jerzego II Olelkowicza w Słucku przebywali i pisali Maciej Strykowski oraz wypędzony z Moskwy wolnomysliciel, pisarz-publicysta Artemij, zaś Jerzy III Olelkowicz w 1582 r. własnoręcznie przepisał i podarował cerkwi i klasztorowi Trójcy Świętej ozdobny *Ewangeliarz Słucki*. Można więc twierdzić, że dzięki więzom rodzinnym i więzom krwi przy rodzinie wpływowego władcy ukształtowało się kilka rodów magnackich w WKL, które od połowy XV w. miały silny wpływ na rozpowszechnianie się książki w państwie.

Po przeanalizowaniu zebranych danych dotyczących mistrzów książki, a także bibliografii przepisywanych na zlecenie oraz podarowanych i zgromadzonych ksiązek widać zmianę poglądów społeczeństwa na książkę. Najwcześniejsze z zachowanych kodeksy (XIV – I połowa XV w.) oraz zapisy w nich świadczą o tym, że książkę odbierano jako przedmiot sakralny: tylko osoby duchowne przepisywały dzieła, które są zaliczane zarówno do piśmiennictwa sakralnego (Ewangelie, psalterze, Księgi Starego Testamentu), jak i do liturgicznego oraz paraliturgicznego (np. prologi, homiliarze, mineje i inne). Rosnąca od XV w. liczba osób piśmiennych wpływała na wzrost zapotrzebowania na książki, z kolei zaczęło brakować osób duchownych-skryptorów. Dlatego powyżej wspomniane księgi kościelne (zbiory patrystyczne, mineje i inne) były przepisywane zarówno przez osoby duchowne, jak i świeckie. Na przełomie XV i XVI w. znane księgi świeckie (teksty przeznaczone do nauki, zbiory praw) kopiowali skryptorzy świeccy, którzy najczęściej łączyli karierę pisarza z kopiowaniem ksiązek na zlecenie⁴⁵. Wyjątek stanowią tylko metryki przepisane w klasztorach (czynność tę wykonywał np. powszechnie znany mnich Awramka, będący na służbie w kancelarii biskupa smoleńskiego Józefa Bułharynowicza⁴⁶ lub syn duchownego Grzegorz Iwanowicz, który w 1519–1520

⁴³ S. Temčinas, *Lietuvos Didžiosios...*, s. 64–68.

⁴⁴ M. Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius 2002, s. 86–118.

⁴⁵ Na przykład Waśka, skryptor Michała Radziwiłła w Kijowie, w 1483 r. przepisał *Logikę* Mojżesza Majmonidesa (XII w.), przetłumaczoną z języka hebrajskiego. Zob. *Гісторыя беларускай...*, s. 188. Późniejszy przykład – odpisy *Statutu litewskiego*.

⁴⁶ *Litopys*, LMAVB RS, F19–49.

na zlecenie księcia Symeona Iwanowicza Odynczewicza przepisał fragmentarycznie *Zbiór z częścią Rocznika [Rocznik supraski]*)⁴⁷. Jak widać, już w II połowie XVI w. osoby świeckie nie bały się przepisywać ksiąg sakralnych. Jan, pisarz („писец”), w połowie XVI w. przekopiował *Ewangelię* dla Wasyla Tyszkiewicza⁴⁸, zaś Wasyl Żugajew w Jarosławia w 1568 r. – egzemplarz *Biblii Skoryny*⁴⁹. Zmieniały się również rodzaje pisma, używane do przepisywania książek. Jeśli najwcześniejsze kodeksy były pisane ustawem kaligraficznym lub półustawem, to od XV w. powstawały książki przepisane ustawem posiadającym coraz więcej cech pisma kancelaryjnego. Zmiany, które nastąpiły w darowaniu książek, świadczą o tym, że książka traciła swoją sakralność. Jeśli w najwcześniejszym okresie tylko władcy, magnaci i hierarchowie zakładanym lub wspieranym przez nich kościołom i klasztorom darowali i ofiarowali różnorodne księgi kościelne, w tym ozdobne ewangelia-rze, Biblie, psalterze, to w XVI w. sobie nawzajem lub instytucjom kościelnym darowały, zapisywały w testamencie zarówno różnej rangi osoby duchowne (np. w testamencie Matwieja – jereja cerkwi św. Jerzego w Wilnie, sporządzonym w 1522 r., zapisano książki cerkwiom, przyjaciółom oraz swojemu nauczycielowi duchowemu i uczniowi)⁵⁰, jak i mieszczenie oraz szlachta.

W omawianym okresie (od XIV w. do II połowy XVI w.) zmieniał się nie tylko pogląd na książkę, ale i stosunek do niej. Rozwój kultury książkowej w WKL przybierał różne formy i miał różną skalę. Odzwierciedlał różnorodne zapotrzebowania, które można podzielić na: wyrażające aspiracje społeczne, związane z działalnością służbową oraz świadczące o osobistym stosunku do książki. Niewątpliwie te zapotrzebowania były ze sobą ściśle powiązane i wyrażały się jednocześnie oraz odzwierciedlały odmienne interesy osób biorących w nich udział. Zastanówmy się nad tym, jak, gdzie i w jakim celu w WKL książki były wykorzystywane przez społeczeństwo.

Przepisywanie, darowanie książek rękopiśmiennych w XIV w. wynikało z pobożności, zaś od połowy XV w. również prestiżu, statusu społecznego, chęci utrwalenia się w pamięci potomnych. Książki darowane przez władców WKL⁵¹ dla wspieranego Kościoła miały wpływ na uświadomienie wartości książki oraz jej recepcję w społeczeństwie. Władców naśladowali magnaci⁵², którzy budując

⁴⁷ *Гісторыя беларускай...*, s. 308.

⁴⁸ A. Расевіčius, *op. cit.*, s. 36.

⁴⁹ *Гісторыя беларускай...*, s. 396; Франциск Скорина и его время: энциклопедический справочник, ред. И.П. Шамякин, Минск 1990, s. 507.

⁵⁰ *Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа*, t. 6, Вильна 1869, s. 12–15.

⁵¹ Na przykład para królewska Jagiełło i Jadwiga nie tylko zamawiała książki, ale i darowała katedrze wileńskiej, innym kościołom w Polsce. O. Halecki, *Dzieje unii Jagiellońskiej*, t. 1: *W wiekach średnich*, Kraków 1919, s. 156, przypis 3; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna...*, s. 94; B. Miodońska, *op. cit.*, s. 59–60.

⁵² Na przykład najwcześniejsze dary magnatów: na zamówienie książąt Fiodora (po 1349–1432), Łazarza i Symeona Lubartowiczów w 1384 r. przepisano i подарowano *Psalterz Łucka*; Juliana –

cerkwie i kościoły, zakładając klasztory, wyposażali je nie tylko w przedmioty liturgiczne, lecz i książki⁵³. Podobnie zachowywało się duchowieństwo⁵⁴, które obdarowywało nowo wybudowane świątynie. Już w połowie XV w. znany jest pierwszy mieszczanin, wilnianin Konon, który w 1441 r. podarował *Ewangelię* jednej z cerkwi miejskich⁵⁵.

Z funkcją społeczną można również łączyć pamięć archiwalną w książce. Przecież to właśnie uważana za sakralną książka, zawierająca mądrości Kościoła, powinna być najlepiej utrwalac inne ważne informacje. Dary dla świątyń, ofiarowane przez władców, możnowładców, duchowieństwo i szlachtę, najczęściej były spisywane w Ewangeliach i psalterzach. Dlatego od połowy XIV w. w książkach znajdujemy wpisy z imionami: księcia Koriata Michała Giedyminowicza⁵⁶, Juliany – żony wielkiego księcia litewskiego Olgierda⁵⁷, wielkiego księcia litewskiego Witolda⁵⁸, zaś w połowie XV w. – księcia Teodora Korybutowicza i jego żony Anastazji⁵⁹, księcia słuckiego Aleksandra i jego żony Anastazji⁶⁰ itd. Takie wpisy w książkach służyły również później, gdy w oparciu o nie rozwiązywano spory: np. w 1511 r. Iwaszka Zenowjewicz, szlachcic połocki (?), jako dowód w sporze z mieszkańcami Połocka Fiodorem Ignatowiczem i jego braćmi przedstawił *Ewangelię* z klasztoru przy cerkwi Przenajświętszej Bogurodzicy w Bełczycach. W księdze tej została zapisana przez jego ojca darowizna ziem dla tego klasztoru⁶¹. Widocznie z powodu zeświecczenia książki oraz ze względu na jej funkcję przechowywania pamięci społecznej można wytłumaczyć i to, że w WKŁ od przełomu

---

żona księcia smoleńskiego Gleba, wstępując do klasztoru św. Michała Archaniola w Smoleńsku, także podarowała *Psalterz* (Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka [dalej: RNB], F.n. I.2.).

⁵³ Inny przykład: Aleksander (Olelka, początek XV w.–1454), syn Włodzimierza Olgierdowicza, książę kopyłowski, słucki, kijowski i jego żona Anastazja – córka córka wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla I, wnuczka Witolda, obdarowała cerkiew w Luszniewie (nieдалеко Слонімія), a wśród darów był ewangeliarz. Zob. *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии: XIV век*, red. С.О. Шмидт, Москва 2002, s. 279–282.

⁵⁴ Na przykład pierwszy biskup Andrzej pozostawił dla katedry wileńskiej nie mniej niż siedem książek. Zob. *Кодекс дипломатичны катедры і дзieceзји вилеńskiej (1387–1507)*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, t. 1, Kraków 1932, s. 56, 58.

⁵⁵ *Сводный каталог...*, s. 330–331.

⁵⁶ Wpis z 1350 r. w: *Ewangelia*, Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka [dalej: RGB], sobr. Vostokogo, nr 117.

⁵⁷ Wpis z 1377 r. w: *Ewangelia Połocka*, RNB, sobr. Tolstogo, nr 3.

⁵⁸ Wpis z 1384 r. w: *Ewangelia*, w: *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376–1430*, oprac. i do druku przygotował A. Prochaska, cz. 1: 1376–1430, Cracoviae 1882, s. 904.

⁵⁹ Wpis z ok. 1445 r. w: *Ewangelie*, Rossijskij Gosudarstvennyj Istoriceskij muzej [dalej: RGIM], sobr. Muzejnoje, nr 1072.

⁶⁰ Wpis do *Ewangelii* z II połowy XIV w., Institut Ruskoj Literatury Rossijskoj Akademii Nauk [dalej: IRL RAN], op. 25, nr 30.

⁶¹ *Литовская Метрика*, t. 1, cz. 2: *Книги судных дел*, Петербург 1903, s. 750–752 (seria: „Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею”, t. 20).

XV i XVI w. piśmiennictwo użytkowe zaczęto traktować w podobny sposób: wystawiane dokumenty były kopiowane do kodeksów⁶² lub w nich spisywane, zaś na ich oprawie pozostawiano znak potwierdzający własność⁶³; przechowywano je wraz z innymi książkami.

Zapotrzebowaniem w życiu codziennym na kodeksy teologiczne, historyczne i prawne można wytłumaczyć pielęgnowanie kultury książki rękopiśmiennej w środowisku obu Kościołów (prawosławnego i katolickiego). Dla Kościoła i jego przedstawicieli książka była nieodłączną i niezbędną częścią ich służby. Stosunek służbowy i osobisty ilustrują zlecenia osób duchownych na kopiowanie ksiąg dla bibliotek kościelnych i klasztornych. Na przykład Józef Bułharynowicz, archimandryta klasztoru Świętej Trójcy w Słucku, zamówił spisanie kilku książek, natomiast za jego czasów zbiory biblioteki klasztornej zostały wzbogacone o 19 pozycji⁶⁴. O stosunku służbowym świadczy również to, że w omawianym okresie sformował się korpus pisarzy zawodowych. Ogólny obraz estetyczny przepisanych książek ukazuje poziom edukacji mistrzów książki, ich kwalifikacje i gusta estetyczne. Część książek z XIV–XVI w. została także ozdobiona artystycznie. Zachowane pojedyncze wzmianki (uwagi), naniesione podczas przepisywania, dostarczają informacji na temat wykształcenia kopistów, ich przygotowania. Zapewne już od połowy XV w. możemy mówić o kopistach znających zarówno język łaciński, jak i ruski, ortografię obu języków, potrafiących dokładnie przekazać sens tłumaczonego dzieła. Na przykład Mateusz Dziesiąty pisał w trzech systemach piśmienniczych: cyrylicą, pismami greckim i hebrajskim⁶⁵. W bibliotekach od końca XIV w. przechowywane są zbiory składające się z tłumaczeń tekstów łacińskich, czeskich i polskich na język ruski (*Męka Pańska*, *Opowiadanie o Trzech Królach*, *Modlitwa Pańska (Pater Noster)*, *Zdrowaś Maryjo (Ave Maria)*, *Apostolskie Wyznanie Wiary (Credo)* i fragment *Nabożeństwa Do Matki Bożej* w języku łacińskim, cyrylicą oraz w innych⁶⁶). Zdaniem badaczy zbiory te powstały w środowisku katolickim⁶⁷.

⁶² Takim przykładem mogą być *Nomokanony*, *Metryka Litewska*, *Księgi odpisów przywilejów Kapituły Wileńskiej*.

⁶³ Zob. np. „Реестр всех платежей и доходов государственных с земли жмудской, сцставленный в 1537 году, октября 28 дня, Андреем Мацковичем”, LMAVB RS, F16–124. Dane spisu zostały przekopowane i oprawione jako kodeks, z superekslibrisem Zygmunta Augusta.

⁶⁴ *Акты, относящиеся къ истории Западной Росіи*, t. 1: 1340–1506, Санкт-Петербург 1846, s. 136–137.

⁶⁵ С. Темчин, *Роль Матвея Десятого...*, s. 31.

⁶⁶ Zbiory są przechowywane w Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Otdel Rukopisei [dalej: OR], Q.I.391; RGIM, sobr. Biblioteki Sinoda, nr 367, 558; Biblioteka Narodowa [dalej: BN] BOZ, 92.

⁶⁷ Е. Карский, *Западнорусский сборник XV века, принадлежащий Императорской публичной библиотеке, 01. № 391*, Санкт-Петербург 1897, s. 21–28; А. Турилов, *Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV – начало XVI в.)*, w: *Исследования по истории церкви: древнерусское и славянское средневековье*, Москва 2007, s. 468–479; Ю. Верхоланцева, *Чешские и хорватские глаголяши-бенедиктинцы среди православных Литвы и Польши и латинские тексты, записанные*

Szczególnym poziomem takiej wiedzy wyróżniali się bernardyni, którzy troszczyli się o rozpowszechnienie się idei unii kościelnej i idei katolicyzmu na ziemiach ruskich Księstwa. Bernardyni dobrze znali nie tylko piśmiennictwo prawosławne, lecz i łaćńskie. Z tego okresu oraz zapewne z ich otoczenia wywodzą się najstarsze znane teksty litewskie – glosy, pacierze⁶⁸. W oparciu o pismo i używane skróty można wnioskować, że w większym lub mniejszym stopniu język litewski funkcjonował również jako język piśmiennictwa (lecz nie jako język książki)⁶⁹.

O wzrastającej recepcji kultury książki świadczą szersze listy inwentaryzacyjne posiadanych książek, wzmianki o obowiązkach bibliotekarzy w klasztorach, przy soborach lub katedrach. Czasami te obowiązki wykonywali zakonnicy zajmujący wyższe miejsca w hierarchii. Najbardziej jaskrawym przykładem stosunku służbowo-osobistego jest archimandryta klasztoru w Supraślu, Sergij Kimbar. Wykonał on w 1557 r. pierwszy znany w WKL katalog książek, ukazujący kilka aspektów: repertuar zbioru, wielkość i zmiany, sposoby nabycia książek i świadomość tego, że te sprawy trzeba rejestrować. Katalog świadczy nie tylko o zdolności osoby do zrobienia czegoś takiego, lecz również o tym, że za czasów rządzenia Kimbara zbiory biblioteki powiększyły się o ponad 70 książek, z których niektóre były kopiowane w tymże klasztorze. Część książek Kimbar nabył: „А за полтретяццат книг золота 50 копь грошей, а потом пять книг за десять коп грошей”⁷⁰.

Inną osobą, która miała szczególny stosunek do książki z racji pełnienia swoich obowiązków, był metropolita kijowski Józef Sołtan. Kimbar twierdził, że Sołtan zwiedził kawałek świata, interesował się zarówno sprawami świeckimi, jak i duchowymi („света того немалую часть обышол, хотячи положение его светское и духовное видети”⁷¹). Ten metropolita usiłował regulować prawo kościelne w WKL, zwołał kilka soborów w Wilnie (w 1508 i w 1514). Sołtan starał się również uporządkować piśmiennictwo cerkiewne. W jego otoczeniu powstał lub został przepisany niejeden kodeks⁷². Rozpoczęte badania tekstologiczne poszczególnych kodeksów ukazują, jak tworzyły się nowe redakcje zbiorów, jakie nowe zasady stosowano podczas ich pisania. Zdaniem Mariny Czistiakowej w otoczeniu

кириллицей, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos...*, s. 81–95; S. Temčinas, *Lietuvos Didžiosios...*, s. 68–71.

⁶⁸ G. Subačius, M. Leńczuk, W. Wydra, *Seniausios žinomos lietuviškos glosos*, „Archivum Lithuanicum” 2010, t. 12, s. 31–70; S. Narbutas, Z. Zinkevičius, *Lietuviškos glosos 1501 m. mišiole*, „Baltistica” 1989, suplement, t. 3 (2), s. 325–341; J. Lebedys, J. Palionis, *Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas*, w: J. Lebedys, *Lituanistikos baruose*, Vilnius 1972, t. 1, s. 21–54.

⁶⁹ Potwierdziła to paleograf dr Rūta Čapaitė.

⁷⁰ *Супрасльскій Благовещенскій монастырь: историко-статистическое описание*, oprac. А. Николай (Далмагов), Санкт-Петербург 1892, s. 52–61.

⁷¹ *Архив Юго-Западной России*, cz. 1, t. 7, Киев 1887, s. 7.

⁷² М. Чистякова, *Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени*, „Latorispy Akademii Supraskiej” (Białystok) 2010, t. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej*, s. 37–48.

Sołtana powstał kodeks *Izmaragd*⁷³. Do tego zbioru nie tylko starannie dobierano teksty z różnych źródeł i przepisywano, lecz klasyfikowano w oparciu o nową zasadę – według autorów⁷⁴, tj. zastosowano zasadę monograficzną. Aczkolwiek zachowano starą strukturę wewnętrzną: zbiór tekstów jednego autora był uważany za osobną księgę z wyodrębnioną treścią z listy nazw tekstów z poszczególnymi zbiorami oddzielonymi czystą kartką. Uważa się, że do tej nowej redakcji mógł przyczynić się Mateusz Dziesiąty, który stosował bardzo podobne zasady podczas układania *Dziesiątagław*⁷⁵.

Od połowy XV w. coraz więcej osób świeckich wykorzystywało książkę w celach służbowych. Zaczęto ją stosować w nauce i w nauczaniu (jerej cerkwi św. Jerzego Mateusz w testamencie sporządzonym w 1522 r. podarował swoje książki nauczycielowi i uczniowi⁷⁶, w 1545 r. sługa pisarza miejskiego kowieńskiego Tomasza zapisał swoje książki nauczycielom⁷⁷), a także w innej różnorodnej działalności (np. prawnicy, medycy). Mieszczanie zaczęli popierać działalność wydawniczą Skoryny. Od początku XVI w. znamy nabywców książki (Gerarda i Henryka Szlagierów⁷⁸, Litwina Vaitkusa, kupca z Wilna – Gauriliusa⁷⁹).

Służbowy stosunek do książki wynikał również z duchowych potrzeb i ambicji. Hierarchowie obu Kościołów, dążąc do osiągnięcia celów polityki kościelnej, także wspierali pisanie i przepisywanie nowych dzieł i tekstów niezbędnych do tej działalności. Już od przełomu XIV i XV w. można mówić o pierwszych twórcach piśmiennictwa. Metropolita Cyprian to autor wielu listów i kazań, jak również nowej redakcji historii życia metropolity kijowskiego Piotra itd. Pióra metropolity Grigorija Cambłaka są żywoty świętych, laudacje, inne teksty liturgiczne. Izidor pisał teksty teologiczne, komentarze do Ewangelii św. Łukasza. Dzieła tych autorów zachowały się również w książkach rękopiśmiennych⁸⁰. W połowie XV w. archimandryta Kasjan opracował nową redakcję *Pateryku Ławry Pieczerskiej*. Około 1483 r. bernardyn o. Stanisław przedstawił kapitule wileńskiej sporządzony *Żywot Świętego Stanisława*⁸¹. Po upływie 10 lat ukazały się pierwsze teksty polemiczne i panegiryczne autorstwa O. Gasztołda oraz wywodzące się z jego otoczenia. Na początku XVI w. szczególnie odczuwalny był wpływ kultury zachodnioeuropejskiej. Na przykład w miarę rozpowszechnienia się reformacji na terytorium WKL

⁷³ *Izmaragd*, XVI a. pr., LMAVB RS, F19–240.

⁷⁴ М. Чистякова, *К вопросу...*, s. 121–182.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 138.

⁷⁶ *Археографический сборник...*, s. 12–15.

⁷⁷ Z. Kiaupa, *Kauniečių knygy rinkiniai XVI–XVIII a.*, w: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*, red. V. Bulašas, J. Tumelis, Vilnius 1984, s. 6–8.

⁷⁸ *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, Vilnius 2007, s. 127.

⁷⁹ E. Laucevičius, *XV–XVIII a. knygy įrišimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976, s. 12, 14.

⁸⁰ *Mineja codzienna na XII–II*, LMAVB RS, F19–80.

⁸¹ K. Kantak, *Bernardyni Polscy*, t. 1: 1453–1572, Lwów 1933, s. 170–171.

ukazały się nowe zbiory dzieł „против латинян”⁸², które w swojej treści odzwierciedlały wydarzenia owych czasów. Jeszcze jedno zjawisko stało się charakterystyczne dla Europy Zachodniej – przepisywanie ksiązek wydanych drukiem. Tylko w polskich bibliotekach są przechowywane przynajmniej trzy egzemplarze ksiązek zawierających przepisany tekst Franciszka Skoryny *Apostoł*⁸³, wydany w Wilnie w 1522 r. Niektóre egzemplarze zostały przekopiiowane literalnie, a niektóre zre-dagowane na swój własny sposób.

Od połowy XV w. książki nie tylko przepisywano, ale i tłumaczono. Pierwszą taką znaną pracą jest tłumaczenie *Biblii* z języka czeskiego na polski dla Zofii Holszańskiej⁸⁴. W zbiorach WKL z połowy XVI w. zachowały się także tłumaczenia poszczególnych dzieł z języka łacińskiego, polskiego i czeskiego⁸⁵. Nieco później w Kijowie działała zjednoczona grupa tłumaczy prawosławnych i judaistycznych pod przewodnictwem Zachariasza ben Aharona ha-Cohena (inaczej zwanego Zacharją)⁸⁶. Zachowała się *Księga Proroków*⁸⁷ przetłumaczona z języka greckiego przez zakonnika Feodosija. Natomiast do wspomnianego już *Izmaragdu* zostały dołączone krótki słowniczek hebrajsko-ruski oraz niedawno zidentyfikowany podręcznik języka hebrajsko-ruskiego⁸⁸, co stanowi potwierdzenie zainteresowania innymi językami.

O osobistym stosunku do książki świadczy gromadzenie zbiorów książkowych. Jeśli jeszcze na początku XV w. księżna Anna nabyła książkę⁸⁹ podczas pielgrzymki, to już w końcu wieku wielki książę litewski Aleksander i księżna Helena posiadali znaczny zbiór ksiąg w wielu językach (tylko w skarbcu w 1506 r. pozostało 39 ksiązek⁹⁰). Od przełomu XV i XVI w. śmiało możemy mówić o osobistych księgozbiorach magnatów. Najbogatszy zbiór posiadał Olbracht Gasztołd⁹¹, co najmniej 7 ksiąg rękopiśmiennych miał Aleksander Aleksandrowicz Sołtan

⁸² *Polemiczny zbiór przeciwko łacinnikom*, 1546 m., BRAN OR, sobr. Dobrianskiego, nr 31.

⁸³ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, s. 29, nr 62, s. 33, nr 71, s. 42, nr 92.

⁸⁴ Tom I jest przechowywany w bibliotece gimnazjum w Sáros-Patak (Szarospatak, Węgry), sygn. O.916; zaś resztki tomu II – w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego i w Muzeum Narodowym w Pradze. Więcej zob. W. Wydra, W.R. Rzepka, *op. cit.*, s. 60–68.

⁸⁵ S. Temčinas, *Lietuvos Didžiosios...*, s. 64–65; A. Турилов, *Переводы с латинского...*, s. 468–479.

⁸⁶ S. Temčinas, *Lietuvos Didžiosios...*, s. 64–65.

⁸⁷ *Księga Proroków*, LMAVB RS, F19–47.

⁸⁸ С. Темчин, *Кириллический рукописный учебник древнееврейского языка (XVI в.): публикация и обшая характеристика памятника*, w: *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*, Vilnius 2012, (Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai, t. 4), s. 137–180; *idem*, *Кириллический рукописный учебник древнееврейского языка (XVI в.) и Виленский ветхозаветный свод*, „Кnygotyra” 2011, t. 57, s. 86–99.

⁸⁹ J. Ochmański, *Najdawniejsze księgozbiory...*, s. 79.

⁹⁰ *Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni ducis Lithuaniae etc. (1501–1506)*, wyd. F. Papeé, Kraków 1927, s. 540–546.

⁹¹ K. Jablonskis, *1510 m. Alberto Goštauto biblioteka*, w: *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto bibliotekos metraštis, 1958–1959*, Vilnius 1961, s. 21–25; K. Gudmantas, *op. cit.*, s. 9–24.

– marszałek władcy⁹², zaś przynajmniej 4 ozdobne książki należały do hetmana wielkiego litewskiego Konstantego Ostrogskiego⁹³, w historiografii wspomina się o bibliotece Olelkowiczów w Słucku⁹⁴. Książka stała się również częścią majątku studentów wywodzących się z Litwy: pozostawiali książki w sądzie jako zastaw, procesowali się o ich zwrot⁹⁵. W połowie XVI w. trójjęzyczne zbiory książkowe posiadała już nie tylko szlachta, lecz i mieszczaństwo⁹⁶, zaś osoby bardziej wykształcone zaczynały tworzyć własne księgi o charakterze naukowym (np. Abraham Culvensis).

Znaki własnościowe – ekslibrisy i supereklibrisy, zapisy własnościowe, herby odnajdujemy nie tylko na egzemplarzach będących w posiadaniu władców (np. Zygmunta I i Bony⁹⁷), magnatów (Olbrachta Gasztołda⁹⁸, Jerzego I Szymonowicza Olelkowicza⁹⁹), hierarchów (Pawła Olszańskiego¹⁰⁰, Józefa Sołtana¹⁰¹), lecz także urzędników (np. Jana Abrahama Ezofowicza¹⁰²) czy niższej rangi duchowieństwa (zakonnika Aleksija z soboru św. Zofii w Połocku¹⁰³).

Zasięg zleceń książek oraz sposoby produkcji stają się coraz bardziej różnorodne. Jakub, pisarz wielkiego księcia litewskiego Kazimierza, próbował nie tylko zamawiać książki w Moskwie, lecz także zmieniał wymogi dotyczące ich przepisania¹⁰⁴. Chociaż liczba książek drukowanych rosła, od końca XV w. władcy, magnaci oraz dygnitarze zamawiali wyjątkowe książki iluminowane nie tylko u kaligrafów, lecz i w pracowniach malarzy (np. modlitewniki osobiste, *Dziesiątągław Mateusza Dziesiątego*¹⁰⁵, *Psalterz*¹⁰⁶, *Ewangeliarz Peresopnicki*). Nie zważając na fakt, iż książki zaczęły zatracać swoją sakralność, nadal były one drogie. Na przykład

⁹² *Русская историческая...*, s. 871–877.

⁹³ „Реестр списання скарбу, што мне подано на инвентарь и тым речам росход, што кольвек давал за росказаньем его милости пана [Костентина]”. LMAVB RS, F16–7.

⁹⁴ А. Визирь, *Собрание книг в отделе рукописей ЦНБ АН УССР, в: Проблемы рукописной и печатной книги*, Москва 1976, s. 63–70.

⁹⁵ *Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI [Lietuvių Krokuvą XIV–XVI amžiais: (registas)]*, oprac. W. Urban, S. Lūžys, Vilnius 2000, s. 67, 73, 87, 95.

⁹⁶ Jako przykład może służyć biblioteka prawnika wileńskiego Feliksa Langa (Felicis Lang, advocati Vilmensis): biblioteka, 1551 m., A. Benis, *Materiały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce. II. Inwentarze bibliotek prywatnych (1546–1553)*, seria: „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, t. 7, Kraków 1892, s. 223.

⁹⁷ E. Gudavičius, S. Lazutka, I. Valikonytė, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius 2001, s. 68–112.

⁹⁸ E. Gudavičius, *I Lietuvos Statuto redagavimo etapai*, „Mokslas ir gyvenimas” 2002, nr 9, <http://ausis.gf.vu.lt/mg/> [15.10.2013].

⁹⁹ *Mineji*, LMAVB RS, F19–151 ir F19–157.

¹⁰⁰ J. Ochmański, *Najdawniejsze księgozbiory...*, s. 77.

¹⁰¹ *Księgi Starego Testamentu*, LMAVB RS, F19–52.

¹⁰² Г. Вздорнов, *op. cit.*, s. 10.

¹⁰³ *Восточнославянские и южнославянские...*, t. 1, s. 23.

¹⁰⁴ L. Vladimirovas, *op. cit.*, s. 112.

¹⁰⁵ BRAN OR, 24.4.28.

¹⁰⁶ *Psalterz*, XVI a. pr., RNB OR, FI.738.

Bartolomeusz z Biecza przepisał *Antyfonę* dla Marcina Gasztołda za 30 florenów węgierskich¹⁰⁷. Oznacza to, że książka kosztowała wówczas ok. 720 gr¹⁰⁸, gdy wół – 50 gr, krowa – 30 gr, futro – 120 gr, beczka dobrego wina – 240 gr.

Na marginesach i wewnętrznej stronie okładek książek zachowane marginalia o różnej treści świadczą o tym, że książki były czytane. Mnich Aleksij z soboru św. Zofii w Połocku (uważany za bibliotekarza soboru) zachęcał: „книги сея по домам своим не носите и хотящим брати ис церкви възбраняите и не даваите, воском от свечи не скапте, не измораите, не зволочите”¹⁰⁹, podobnie czynił inny kopista: „чти со умением поунима на пользу духовную молитвe благо [...]”¹¹⁰. Dokładnej analizie glos można by poświęcić całe artykuł, lecz tym razem wymienię tylko kilka nawyków książkowych, na podstawie których dałoby się sformułować poglądy o poszczególnych osobach. Czytelnik często komentował tekst (np. czytelnik *Chronografu* tłumaczył, że wyraz „mediteranio” w języku słowiańskim oznacza środek ziemi¹¹¹ lub wyjaśnił wyrażenie *Pateryk Skitski* jako „pateryk pustelników” – „чудо страшное”¹¹²). Pozostałe marginalia świadczą o wiedzy osób czytających i umiejętności wykorzystania jej, np. z historii chrześcijaństwa. W latach 1518–1519 w *Minejach czytanych* przytoczony został żywot św. Cyryla, który głosił prawdy wiary chrześcijańskiej wśród narodów słowiańskich, zaś w dolnym marginesie z dzieła pochodzącego z XII w., zatytułowanego *Сказания о русской грамоте*¹¹³, przepisano tekst o misji św. biskupa Wojciecha: „Потом минувшим многим летом пришед Войтех бискуп латынский, оу мурав и в чехи и ляхи. Веру русскую, науку и писмо отверже латынскую ж веру и грамоту оустави. А правоверные епископы и попы изсече. А иных розогна иде у пражскую землю, хотя их оу свою веру привести, и тамо вбиень быс”¹¹⁴. Niektórzy dobrze znali treść tekstu, np. czytający jeden z odpisów *chronografu*¹¹⁵ w kilku miejscach zaznaczył: „18 листов перемечи и чти како явися Бог Авврааму”; „дву листов нету”; „13 строк нет”; „7 строк нет”. W innym przykładzie na marginesie czytelnik napisał przyszłemu czytającemu: „Сево слов конца ищи напереди, после Витовтова побоища со царем

¹⁰⁷ E. Potkowski, *Książka i pismo...*, s. 108; *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 37.

¹⁰⁸ Węgierski złoty (floreń) był równy 24 gr. Zob. R. Petrauskas, *Rimvydas. Valdovo pinigai*, „Versus Žurnalas”, 23 V 2007, <http://istorija.eversus.lt/naujienos/403> [30.11.2013].

¹⁰⁹ *Восточнославянские и южнославянские...*, t. 2, s. 111.

¹¹⁰ *Mineja codzienna na IX*, LMAVB RS, F19–142, k. 7v.

¹¹¹ *Chronograf*, LMAVB RS, F19–109.

¹¹² *Pateryk Skitski*, LMAVB RS, F19–88, k. 7r.

¹¹³ Zob. В.М. Живов, *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002, s. 116–169. Dziękuję prof. S. Temčinasowi za cenną wskazówkę.

¹¹⁴ *Mineja czytane*, LMAVB RS, F19–80, k. 505v.

¹¹⁵ *Chronograf Archiwum*, RGADA, F181, nr 279, k. 28r, 135v, 150v, 165v, 166r.

Темиръ-Кутлуемъ”¹¹⁶ lub „Парасковгеи иши напре(ди) перекинувши 28 листо(в)”¹¹⁷.

O możliwych dyskusjach na temat przeczytanego tekstu świadczą częste notatki kopisty na kolofonach, zachęcające do poprawienia wykrytych błędów, nie zaś do wyprominania osobie piszącej („господие и отцы прочитающе сию книгу исправляйте а мене гръшнаго не клинъте”). W zbiorach XVI-wiecznych¹¹⁸ pojawiały się listy kanoniczne ksiąg „dobrych” i „niepoprawnych”. Księgi zakazane i „niepoprawne”, wymienione na tych listach, nakazywano palić: „[...] в церкви пред людьми неповелевает чести но написана огневи придати. Сия же приемлющих или яко истинным внимающимъ и чтущих проклинаем [...]”¹¹⁹; „[...] Иже кто лженаписанные и нечестивыа полагают книги, глаголя святым, сам да извръжется, а книги да сожгутся [...]”¹²⁰.

Od połowy XV w. w kodeksach zaczęto zapisywać informacje uważane za przydatne. Na przykład na końcu *Ewangelii pouczającej*¹²¹ została przedstawiona krótka tabela chronologiczna od stworzenia świata do narodzenia Jezusa wraz z datami soborów Kościoła oraz imionami władców, patriarchów. W *Pateryku Rzymskim* (początek XVI w.) inną ręką (czytelnika?) między tekstami spisano imiona papieży, listy niezbędnych dodatkowych części książki, modlitwy i inne itp.¹²² Na marginesach *Modlitewnika* Zygmunta I zostały zapisane najważniejsze wydarzenia z życia rodziny – data śmierci Izabeli Aragońskiej (matki królowej Bony Sforzy), daty narodzin córek Anny i Katarzyny, a także informacje praktyczne: recepta na leki, znaki zodiaków członków rodziny itp.¹²³ Natomiast czytelnik *Topografii chrześcijańskiej*, spisanej w połowie XVI w. w klasztorze w Supraślu, zanotował datę ważnego dla niego wydarzenia („как царь турецкий царьгород посел тому 107 лет, а как киев был изжог менгирей, тому 73 лета”) czy też zjawisko przyrodnicze z tamtego okresu („месяца ноября 4 дне св. Иоанникия память, снег напал з метелицею до пояса. Того дня почали в теплой церкви служити”)¹²⁴. W książkach zaczęto notować różnorodne dodatkowe informacje niezbędne do działalności codziennej, a także ważne wydarzenia życiowe i osobiste.

Darowanie książek nie tylko Kościołowi obu wyznań, lecz i przyjacielom jest także zaliczane do relacji osobistych. W XV w. wyróżnia się testament kanonika

¹¹⁶ *Odpis Kroniki Sofijskiej*, RGADA, F135, ot. 5, rubr. 2, nr 3, k. 459v.

¹¹⁷ *Oktoich, Mineja kwiecista*, w: *Сводный каталог...*, s. 163–165.

¹¹⁸ *Izmaragd*, LMAVB RS, F19–240, k. 243r–246v; *Zbornik* („psaltery, ustaw, oktoich i krótki czasosłow”), BN BOZ, 86, k. 11–14. Tekst opublikowany w: *Восточнославянские и южнославянские...*, t. 2, s. 135–137.

¹¹⁹ *Margarit*, LMAVB RS, F19–251, k. 327v.

¹²⁰ *Zbornik* („psaltery, ustaw, oktoich i czasosłow”), BN BOZ, 86.

¹²¹ LMAVB RS, F19–42.

¹²² *Pateryk Rzymski*, LMAVB RS, F19–59, k. 211v–212r, 397v–398r.

¹²³ U. Borkowska, *op. cit.*, s. 97–98, zob. też: s. 309–311.

¹²⁴ *Topografia chrześcijańska*, LMAVB RS, F19–77.

miednickiego Macieja, który posiadane książki pozostawia nie tylko katedrze żmudzkiej oraz kościołowi w Betygole (lit. Betygala), lecz także swoim kolegom – Szymonowi, proboszczowi w Łuknikach (lit. Luoke) oraz Wiktorowi, proboszczowi Wiśniowa (lit. Visnevas)¹²⁵. Podobnie zachował się Maciej – jerej cerkwi św. Jerzego w Wilnie. W testamencie zapisał książki (oprócz już wymienionych nauczyciela i uczniów) współpracownikom i diakowi, który dla niego pracował oraz cerkwi św. Jerzego i katedrze Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Wilnie oraz cerkwi św. Mikołaja w Brasławiu (tutaj został pochowany jego ojciec)¹²⁶. Metropolita Sylwester po 1556 r. podarował *Ewangelię* A. Chodkiewiczowi, który później tę książkę przekazał klasztorowi w Supraślu¹²⁷. Wówczas relacje osobiste i służbowe łączyły intencje pobożności i pamięci. Ta ostatnia była wyrażana nie tylko przez obdarowywanie książkami, lecz także przez zamówienia na drogie książki oraz oprawy na nie. Wszystkie darowizny spisywano na marginesach książki z prośbą o pamięć o osobie darującej oraz członkach jej rodziny. Na przykład książkę drucki Wasyl Michajłowicz w latach 1400–1401 wraz z żoną zamówił *Ewangelię* oraz złotą oprawę do niej¹²⁸, na przełomie XV i XVI w. książkę Iwan Andrejewicz Połubiński w intencji pamięci o członkach rodziny podarował *Tetraewangelię* klasztorowi Chilandar na górze Athos („Помени Господи душе рабь своих въ царствии небеснем, кнеза Ивана, кнегиню его, Пелагию, кнеза Петра и кнеза Василя, кнежню Акулину, кнежню Марию, пана Ивана въ царствии небеснемь”¹²⁹), zaś w połowie XVI w. Sofia Pawłowna Mścisławska, żona jego brata Wasyla (brata księcia Iwana Andrejewicza Połubińskiego), oprawiła na nowo aksamitem i srebrem starą *Tetraewangelię* i podarowała ją cerkwi w Horodyszczach (obwód grodzieński): „тое евангелие старое церкви городищинское княгини Василева Андревича Полубенская маршалкова Гмородыская старостиния Мстиславская княгини Зофея Павловна оправивши знову оксамитом и серебром до тое ж церкви божое до Городища [...] по смерти князя его милости”¹³⁰. Dzięki tym intencjom osobistym i społecznym możemy mówić o istnieniu zjawiska mecenatu w końcu XIV w. w społeczeństwie WKL.

Wpisy własnościowe, proveniencyjne świadczą o tym, że kodeksy darowane świątyni „na wieki, na zawsze” wędrowały i zmieniały właścicieli. Niestety w źródłach nie zarejestrowano przyczyn tego zjawiska, wpisano tylko nowe informacje

¹²⁵ *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, oprac. P. Jatulis, ps. 1: 1416 II 13 – 1609 IV 2, Roma 1984, s. 124–125; *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, oprac. V. Ališauskas i in., Vilnius 2009, s. 294.

¹²⁶ 9 maja 1522 r., *Археографический сборник...*, s. 12–15.

¹²⁷ *Супрасльський Благовещенський...*, s. 52–61.

¹²⁸ *Сводный каталог...*, s. 330–331.

¹²⁹ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, t. 1, Београд 1978, s. 71.

¹³⁰ *Восточнославянские и южнославянские...*, t. 2, s. 82.

dotyczące darowizny czy przynależności. Jeden z najwcześniejszych przykładów takiego wędrowania to wspomniany już *Ewangeliarz*, który w latach 1400–1401 książkę Wasył i jego żona Wasyliśa podarowali cerkwi w Drucku. Po 40 latach mieszczanin Konon tę książkę dał cerkwi w Wilnie¹³¹. Inny przykład: w końcu XV w. F. Mamak, M. Bobrojedor, I. Nikiforow i L. Maksimow podarowali nieujawnionej cerkwi *Ewangelię*, zaś na początku XVI w. cała parafia Ilje przekazała tę książkę innej świątyni znajdującej się nieopodal Bobrujska („А се евангелие положили всем приходом Илиинским святому пророку Ильи на престол лета после семь тысящи втораго на десять”¹³²). Można przypuszczać, że jedną z przyczyn wędrowania kodeksu było bezprawne zabieranie ksiąg ze świątyni. Świadczą o tym przekleństwa spisane na kolonofonach książki, groźby sądu Bożego nad osobami, które wezmą książkę z cerkwi („да аще хто сию книгу имет из монастыря без благословения игуменска того монастыря, или вкрадет, или хто хотел бы таино вынести да списати”¹³³; „а хто сию книгу возмет от церкви [...], тот да будет проклят в сии веке и в будущем”¹³⁴; „хто имет уступатися у сию книгу, тот с нами рассудится на страшном судищи Христове”¹³⁵). Znany jest jeszcze jeden sposób wędrowania ksiąg. Często kodeks przepisywano nie w jednym miejscu, więc podróżował on wraz z kopistą. Najbardziej znane przypadki to *Psalterz Kijowski*, którego przepisywanie rozpoczęto zapewne w Bizancjum, zaś zakończono w Kijowie lub wspomniany już *Zbiór Ksiąg Biblijnych Dziesiątągław*, których przepisywanie Mateusz Dziesiąty zaczął w Wilnie, zaś dokończył w 1507 r. w Supraślu.

Rozpowszechnienie się zjawiska książki i zmiany jej funkcjonowania w społeczeństwie zostały odzwierciedlone w dziełach sztuki z tamtego okresu. Badania nad książką rękopiśmienną w WKL wykazują, że za najwcześniejszy obraz książki ikonograficznej możemy uważać kamienną ikonkę z początku XIV w., odnanioną w Pałacu Wielkich Książąt Litewskich w Wilnie. Zostali na niej przedstawieni trzej święci, a jeden z nich z książką¹³⁶. Zdaniem niektórych badaczy to św. Mikołaj. W tradycji Kościoła prawosławnego jest on często przedstawiany na ikonach z Pismem Świętym w ręku. Na tej ikonie książka została ozdobiona wyrzeźbionym krzyżem (przedmiot odsyłający do Pisma Świętego).

¹³¹ Inne wpisy w książce świadczą o dalszej historii kodeksu. Na początku XVIII w. ta książka należała do Feodosija Janowskiego, biskupa Nowogrodu, współtowarzysza Piotra I. Do 1944 r. posiadał ją metropolita unicki na Ukrainie Józef (Josif). Do syberyjskiego Oddziału BRAN w Nowosybirsku trafiła wraz ze zbiorem akademika M.N. Tichomirowa w 1965 r. Zob. *Сводный каталог...*, s. 330–331.

¹³² *Ibidem*, s. 209–211.

¹³³ *Zlatoust*, BN BOZ, 84; *Восточнославянские и южнославянские...*, t. 2, s. 30–31, dodatek nr 4.

¹³⁴ *Tetraewangelia*, LMAVB RS, F19–35.

¹³⁵ *Mineja codzienna na VII–VIII*, LMAVB RS, F19–172.

¹³⁶ *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūtai Vilniaus žemutinėje pilyje*, oprac. D. Avižinis, V. Dolinskas, E. Striškienė, Vilnius 2010, s. 196.

Można też dostrzec omoforion – część stroju liturgicznego, którą zdobi figurka św. Mikołaja.

Od początku XV w. w sztuce WKL zaczęto bardziej aktywnie przedstawiać kodeksy (nie zwoje) jako atrybut świętych lub Ojców Kościoła. Najczęściej książkę rysowano w miniaturze. W miniaturach *Modlitewników* była ona przedstawiana wielokrotnie: pisze ją św. Hieronim¹³⁷, w rękę trzyma ją św. Mikołaj, czytają ją kobiety – Najświętsza Maria Panna i św. Katarzyna. W końcu XV i na początku XVI w. w *Apostole*¹³⁸ jest ona także nieraz rysowana i posiada różne formy: otóż na jednym z epizodów wieloplanowej miniatury św. Piotr wyjaśnia, czyta ze zwoju, zaś na innym ludzie czytają i komentują ten sam zwój, na trzecim – w świątyni dla modlących się jest czytany *Ewangeliarz* (kodeks). Na innej miniaturze zostali przedstawieni mieszkańcy, którzy czczą nie tylko obraz Jezusa i NMP, lecz także i Pismo Święte. Nasuwa się wniosek, że iluminatorzy nie tylko znali niezbędną kanony, lecz rozumieli historyczny rozwój książki.

Ze wcześniejszych okresów zachowało się niewiele dzieł sztuki. Za taki przykład możemy uważać ikonę *Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny*, przechowywaną w zamku w Ostrogu, na której Najświętsza Maria Panna pochyła się nad kodeksem leżącym na stoliku, jak również obraz z XV w., przedstawiający Wniebowstąpienie NMP. Widzimy na nim stojących dwóch świętych apostołów z kodeksami w rękę¹³⁹. W XVI w. książki ukazywano częściej i bardziej szczegółowo, np. Chrystus Pantokrator trzyma w rękę otwartą księgę, która zawiera nie tylko tekst napisany ustawem, lecz również ozdobny inicjał narysowany czerwoną farbą¹⁴⁰. Książka stała się elementem rzeźby. Zachowała się rzeźba św. Jana Ewangelisty, który obiema rękoma przytula do piersi książkę w ciemnej oprawie i z jednym zapięciem¹⁴¹.

Od początku XVI w. możemy mówić o jeszcze jednym zjawisku w historii książki i sztuki: na miniaturach książkowych zaczęto przedstawiać osoby niegdyś żyjące: Władysława, Aleksandra, Zygmunta, Bonę, Olbrachta Gasztołda, uwieczniać osoby świeckie z książką. W 1553 r. Włoch pracujący w Krakowie, Jan Maria Padovano (właśc. Gianmaria Mosca) wykonał nagrobek Pawła Holszańskiego, zaś w 1558 r. – biskupa Waleriana Protasiewicza¹⁴². Książka wówczas już była jednym z ikonograficznych atrybutów biskupa. W XVI w. książkę uważano za element życia nie tylko osób duchownych, lecz i świeckich. O takiej jej roli

¹³⁷ Z. Ameisenowa, *op. cit.*, il. 1, 40, 51, 53; U. Borkowska, *op. cit.*, s. 293, il. 15.

¹³⁸ RNB OR, F.I.60.

¹³⁹ Dzwonnica soboru Wniebowzięcia NMP w Mińsku, I ćwierć XV w., w: *Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков*, сост. Н.Ф. Высоцкая, Минск 2007, il. 9.

¹⁴⁰ *Chrystus Pantokrator* – ikona w cerkwi Wniebowzięcia NMP we wsi Byeń (obwód brzeski), XVI a., w: *Сакральная живопись...*, il. 16.

¹⁴¹ M. Matuškaitė, *Lietuvos skulptūra iki XVII a. Vidurio*, Vilnius 2007, s. 63–64, il. 59.

¹⁴² *Eadem, Išėjusiems atminti: laidosena ir kapų ženklainimas LDK*, Vilnius 2009, s. 52–59, il. 36.

w życiu społeczeństwa świadczy fakt, że była ona wspomniana, określana w różnych źródłach pochodzących z owych czasów.

Zachowane poszczególne inwentarze cerkiewne i klasztorne¹⁴³, pochodzące z końca XIV – połowy XVI w., listy majątków należących do osób¹⁴⁴ oraz katalog sporządzony w 1557 r.¹⁴⁵, wzmianki o poszczególnych książkach w różnorodnych tekstach z tamtego okresu pozwalają poznać nie tylko zasób posiadanych książek, lecz także szeroki wachlarz zainteresowań osób gromadzących książki. Sposób wpisywania ich do inwentarza, rejestru czy katalogu stwarza możliwość analizy tego, jak książkę i autora odbierała część społeczeństwa umiejąca czytać, jakie cechy książki lub elementy ją stanowiące uważała za najważniejsze i niezbędne do zaznaczenia, by można było zidentyfikować kodeks. To się stało szczególnie ważne wówczas, gdy w jednym miejscu przechowywano kilka egzemplarzy tego samego tytułu. Te kwestie poruszył w swoich badaniach historyk literatury Kęstutis Gudmantas¹⁴⁶. Zauważył on, że na początku XVI w. nawet na tej samej liście nie przestrzegano jednego sposobu zaznaczania: czasami określano treść, innym razem przytaczano skrócony tytuł i imię autora. W swych badaniach Gudmantas odwoływał się również do książek rękopiśmiennych.

Nadawanie dokładnych tytułów książkom nie było rozpowszechnione. Barczo często w inwentarzach majątku nazywano je: „libellus”, „codex”, „liber”, ponieważ traktowane je po prostu jako drogie przedmioty przechowywane wraz z innymi rzeczami wartościowymi. Inny znany sposób charakteryzowania napytkamy zarówno w najstarszych dokumentach, jak i w spisach z XVI w. – jest

¹⁴³ Inwentarz klasztoru w Łucku, 1429 r., w: *Акты, относящиеся къ исторіи...*, s. 47; Inwentarz majątku klasztoru Świętej Trójcy w Ślucku, 1494 r., w: *ibidem*, s. 136–137; Inwentarze cerkwi klasztornych w Ślucku: „Реєстр записання имения монастыря святого славного пророка Ильи за росказаньем [...] его милости пана нашего [...] през нас коморника а войта Слуцкого [...]”, 1575.07.26, LMAVB RS, F21–1420, k. 4; Inwentarz cerkwi w Kupiatyczach: „Ку ведомости [...] Григорью Войне старосте Ровеньскому [...] што речей церьковныхъ поданьней [...]”, [ok. 1569 r.], LMAVB RS, F16–202, k. 101–104; Inwentarz kościoła w Rakiszkach (lit. Rokiškis) i zakrystii, 1563 m., *Istorijos archyvas*, zebrał K. Jablonskis, t. 1: *XVI a. Lietuvos inventoriai*, Kaunas 1934, s. 675–680.

¹⁴⁴ Testament biskupa wileńskiego Andrzeja, 1398 m., w: *Kodeks dyplomatyczny...*, s. 56, 58; Testament kanonika miednickiego Macieja, 1490 m., w: *Codex Mednicensis...*, s. 124–125; Inwentarz skarbcza króla Polski i wielkiego księcia litewskiego Aleksandra, 1506 r., w: *Akta Aleksandra króla...*, s. 540–546; Rejestr skarbcza Aleksandra Aleksandrowicza Sołtana, do 1495 m., w: *Русская историческая...*, s. 872, nr 215, s. 871–877; Lista przypisywana Albertowi Gasztołdowi, 1510 r., w: K. Gudmantas, *op. cit.*, s. 9–24; Inwentarz zachowanego majątku Konstantego Ostrogskiego, po 1530 r.: „Реєстр списання скарьбу, што мне подано на инвентарь и тым речам росход, што кольвек давал за росказаньем его милости пана [Костентина]”, [ok. II połowy XVI w.], LMAVB RS, F16–7, k. 30; „Inventarius rerum olim Felicis Lang, advocati Vilmensis”, w: A. Benis, *op. cit.*, s. 223; Testament jereja Macieja, 1522 r., w: *Археографический сборник...*, s. 12–15; Testament duchownego Iwana Matwiejewicza, 1546, w: *Археографический сборник...*, s. 37–38.

¹⁴⁵ *Супрасльскій Благовещенскій...*, s. 52–61.

¹⁴⁶ K. Gudmantas, *op. cit.*, s. 9–24.

to określenie podsumowujące treść: „missale”, „liber statutorum”, „liber passionis”, „oracionale”, „sermones de tempore”, „sermones de sanctis”, „Antyffonarz”, „Lombactyka”, „Евангелия”, „Апостол”, „Псалтырь” itp. Jednak w połowie XV w., gdy intensywnie wzrosła liczba egzemplarzy oraz poszerzył się krąg tematyczny książek, widzimy w źródłach zarówno napisy spotykane dawniej (czasami bardziej rozbudowane), jak i nowe, które szybko się przyjęły. Często książka jest określana krótko, np.: „Златоуст и Оустав”¹⁴⁷, „Псалтира со следованьем”, „Осмогласник”, „книга Пророчества”, „книги физиономей”, „книги макнус олбертус”, „De proprietatibus rerum” lub dodaje się „tak zwany” – „рекомыи Златоуст”, „нарицаемая Измарагд”, „Книга зовомая Приточник”, „нарицаемая Миняя месяца июля”. Gdy porównamy te nazwy z incipitami zapisanymi w rubrykach, staje się jasne, że są to ich skróty.

Wyjątkowo rzadko pierwszy wers w całości występuje jako incipit, który stał się tytułem: *Historia de gestis et trina trium regum translatione*. Jeśli kodeks składał się ze zbioru tekstów, w listach często występowała tylko ogólnie przyjęta nazwa, aczkolwiek w głównej rubryce obok pisano tytuł pierwszego utworu: „Книга глаголемая Измарагд с Богом починаем. Иж во святых отца нашего Иона Златоустаго”¹⁴⁸. Jeśli kodeks składał się z konwolut, wówczas na liście zapisywano obie nazwy, np.: „книга Шестодневник Иоанна Антиоха, и в ней же написано Козма Индикаплов”, „а у в одном соборнику книга Асаф и хождение Данилово”.

W połowie XVI w. autor był rozumiany i określany na dwa sposoby. O ile sporządzone *Metryki Litewskie*, *Statuty litewskie*, różnorodne odpisy nie posiadają odsyłaczy do autora, to autorzy-autorytety Kościoła zostają wskazani prawie zawsze. Za najwcześniejszy tego typu odsyłacz uważa się miniatury, w których przedstawiany jest król Dawid (*Psalterz*) lub święci apostołowie przed każdą Ewangelią. Ponieważ przez całe średniowiecze pojęcia „książki” i „dzieła” miały to samo znaczenie, autora i tytuł książki nazywano w pierwszej rubryce (incipicie), jak już wspomniano powyżej, lub w rubryce na początku tekstu (jeśli to zbiór tekstów). Zwłaszcza że najczęściej były to homilie, nauczanie Ojców Kościoła i świętych. Jako jeszcze jeden przykład tego, że już na przełomie XV i XVI w. uświadomiono znaczenie autora, możemy uważać wspomnianą powyżej redakcję *Izmaragdu*, która została sporządzona na zasadzie monograficznej właśnie na podstawie autorów. Aczkolwiek o wskazaniu autora, podkreśleniu jego wagi pomyślano dopiero po tym, gdy pojawiły się książki drukowane i zaczęto stosować zasadę monograficzną (jeden autor i jego dzieła w jednym kodeksie, np. „Plutarchi opusculum [...]”, „Erasmii Roterodami Paraphrases in Evangelium Joannis” itp.¹⁴⁹). Podobnie zachowywano się ze wpisami dotyczącymi tłumaczy tekstów: jeśli posiadano

¹⁴⁷ *Zlatoust*, BN BOZ 84, *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, t. 2, s. 30–31, załącznik nr 4.

¹⁴⁸ *Izmaragd*, LMAVB RS, F19–240.

¹⁴⁹ „Inventarius rerum olim Felicis Lang, advocati Vilmensis”, w: A. Benis, *op. cit.*, s. 223.

wiadomości na temat tłumacza, to podawano osobę i datę tłumaczenia. Na przykład w książce przepisanej w połowie XVI w. na dolnym marginesie skryptor przekopował uwagę dotyczącą tłumacza dzieła: „в лето 1385 переведено бысь сие слово святого и премудрого Георгия Писида от греческих книг на руский языкъ Дмитрием Зографомъ”¹⁵⁰. Czasami wpisy odnoszące się tłumaczenia, dokonane przez poprzednich skryptorów, stawały się rubrykami. Za taki przykład możemy uważać odpisy *Chronografu*¹⁵¹ z rubryką: „Книгы Завета Божиа Ветхар сказующе образы Новаго Завета истину соущу преложеныя от греческаго языка в словенский при князи болгарском Симеоне сыне Борити Григорием презвитером мнихом всех церквеник болгарскихъ церквии повелением того книголюбца кнзя Семион истен ж рещи боголюбца”¹⁵².

W miarę, jak się zmieniały statuty Kościoła oraz obrzędy, zaznaczano, czy była to książka starego, czy nowego obrządku („vetus”, „antiquum”, „novorum”, „novum”, „старый”). Określenia „Миняя новыхъ светыхъ” lub „Соборничокъ новыхъ светыхъ” wskazują na mineje lub inne zbiory z tekstami poświęconymi nowo kanonizowanym osobom.

Ponieważ od końca XV w. książki były spisywane podobnie jak inne przedmioty inwentarza, starano się wyodrębnić pewne zewnętrzne oznaki fizyczne lub inne właściwości. Jedną z najczęściej wskazywanych cech była wielkość książki, którą opisywano zarówno za pomocą specjalnych słów oznaczających format („maiores”, „minores”, „в четверку”, „въ полдестъ”, „в дестъ” itp.), jak i zdrobnionej formy rzeczownika („libelli”, „книжка”). W miarę, jak zmieniał się papier, zaczęto zaznaczać, na czym były pisane książki. Stąd w XVI w. ważną cechą charakterystyczną staje się to, że książka została zapisana nie na papierze, lecz na droższym materiale – pergaminie („паркаменовый”, „книга на папери писана”, „pargameneus” itp.). Bardzo często wspomniano oprawę, szczególnie jeśli była ona ozdobna: z aksamitu i drogocennych metali, z ozdobą z drogiego kamienia (np. „axamento flaveo et argento deaurato reformatum”, „axamento rubeo reformatum”, „argento reformati”, „sine argento”, „синим оксамитом крыто, серебром оправеное с позлотою”, „пукли серебрянные, позолочиваные”, „серебром окована” itp.). Gdy zaczęto gromadzić książki drukowane, w opisach ksiąg rękopiśmiennych podkreślano, że książka jest napisana ręcznie: „scribere et notare pergamento”, „книжекъ pissanych”, „писан(-ая)”, „книги розные писаные”, „недописаны оба, а другая битая” (drukowana). Za ważną oznakę uważano iluminowanie kodeksu („сия книга у заставе [...] за золот”, „auro illuminatum”), pisanie złotem („scriptus sine auro”, „золотом писана”). Jeśli w jednym zbiorze książek były egzemplarze napisane w różnych językach, wówczas zaczęto również je wymieniać jako cechę („libelli in Ruthenico

¹⁵⁰ *Nauczanie św. Bazylego o poście*, LMAVB RS, F19–53, k. 294v.

¹⁵¹ W wileńskim (LMAVB RS, F19–109), warszawskim (BN BOZ, 83) i archiwalnym (RGADA, F181, nr 279) odpisie *Chronografu*.

¹⁵² LMAVB RS, F19–109.

scriptus”, „греческихъ книгъ”). Od początku XVI w. zwracano uwagę na historię opisywanej książki. Twórcy rejestrów i katalogów uważali, że należy zaznaczyć, kto i gdzie nabył książkę, kto podarował ten czy ów egzemplarz, np.: „книга [...] от Сопеги”, „другая Жабинс(кая)”, „критора митрополита Солтана наданья [...]”, „книга Псалтыря митрополита Солтана”, „у Петрикове купил”. Czasami nawet notowano historię istotnej książki: „да упросил есми у господаря пана его милости славное памяти евангелие, коим его м[илость] даровал нынешний митрополить [...]”. Zaczęto zapisywać historię kopiowania czy zdobienia książki („новописанная”, „новоокованное”) lub od kogo została przepisana: „книга Временникъ изъ Константинова временника выписанъ”.

W miarę zwiększania się liczby egzemplarzy, pojawiał się liczebnik podsumowujący („libeli sine argento decem”, „volumina duo”, „книгъ великихъ в десть соборниковъ 4”), natomiast z drugiej strony starano się podkreślić wyjątkowość poszczególnych egzemplarzy, wyróżniając cechy według treści, objętości lub sposobu używania książki, np.: „4 прологи а в каждом по 3 месяцы. А у пятом пролозе 6 месяцев. А в шестом и в седмом – целый год”. Tak wskazywano kompletność książki. Czasami przy wymienionym kodeksie zaznaczano, gdzie i kiedy jest on stosowany: „Псалтыря, по которой в церкви говорить” (księga używana podczas liturgii), „Псалтыря великая келейная” (książka przeznaczona dla zakonników do użytku indywidualnego w celi) lub „книжка в которой Богородицы каноны, что поются на павечерницах, книжка, по которой кажут всенощное”. Książkę charakteryzowano również według okresu kalendrzowego, jeśli była ona używana w liturgii: „Книга в которой писаны слова на четьрдесятницу и пятьдесятницу”, „Златоуст постный от мытаря и фарисеа и до всех святых” (czyli od kiedy do kiedy czytana lub jedna księga jest przeznaczona na kilka miesięcy). Czasami w celu wyróżnienia egzemplarzy o tej samej nazwie wskazywano odmienne cechy. Oto przykład, jak różnicę zaznaczał Kimbar: „апостолов 3, а четвертый битый, а пятый латинский”.

Często do opisu książki stosowano nierównomierne kryteria, np. „книги на паркамени сьрьбскаго языку, другие книги рикарския писанья”. Na sporządzenie rejestrów książek duży wpływ miały cechy osobowe oraz zdolności skryptora. Gudmantas zauważył, że skryptorzy kopiujący książki łacińskie zrobili sporo błędów, usiłując za pomocą cyrylicy zapisać autorów książek, ich tytuły¹⁵³. Z innej zaś strony dostrzegalna jest umiejętność przekształcenia poszczególnych cech książki w kryteria stosowane do sporządzenia rejestrów większych zbiorów czy katalogu. Na przykład podczas wykonywania rejestru książek O. Gasztołda stosowano kryterium nie religijne, lecz językowe: książki podzielono na ruskie, łacińskie i czeskie. Te ostatnie zostały wniesione do rejestru według czasu nabywania. Częściowo tę zasadę stosowano podczas sporządzenia inwentarza majątku

¹⁵³ K. Gudmantas, *op. cit.*, s. 9–24.

klasztoru Świętej Trójcy w Słucku w 1494 r., przekazanego przez archimandrytę Józefa Bułharynowicza. Książki są wspomniane w dwóch miejscach i druga grupa została określona jako książki, które on zastał po przybyciu („А мене достался монастырь с тым [...]”¹⁵⁴). Kimbar już we wspomnianym sporządzonym przez niego katalogu jako pierwsze wymienia egzemplarze Pisma Świętego, używane podczas liturgii codziennej (*Евангелие на престольное*; jednocześnie były to książki w najpiękniejszej oprawie), zaś wobec pozostałych stosuje kryterium nabycia książek. Drugą grupę książek stanowiły kodeksy zebrane za czasów pierwszych igumenów, zaś trzecią – już za czasów archimandryty Kimbara. W tych dwóch podgrupach również starano się podzielić książki według tytułów. Dla określenia poszczególnych egzemplarzy w katalogu wymieniono prawie wszystkie powyżej wskazane kryteria.

Po przeanalizowaniu określeń stosowanych wobec książek w źródłach pochodzących z omawianego okresu można stwierdzić, że wśród osób piśmiennych odbiór książki i określenie się zmieniały. Wpływ na to miał rosnący wybór oraz pojawiające się książki drukowane. Jeśli w końcu XV w. starano się po prostu wymienić kodeks, wskazując tylko poszczególne cechy (stary/ nowy, format), to na początku XVI w. pojawiła się potrzeba charakteryzowania książek według grup oraz wyróżnienia ich cech fizycznych i treści. Można uznać, że już w II ćwierci XVI w. ukształtował się prawzór opisu bibliograficznego, który uwzględniał imię autora, nazwę i cechy fizyczne książki: materiał, na którym książka została napisana, sposób jej wykonania, format, metodę zdobnictwa, rodzaj oprawy, historię nabycia i przechowania. Ludzie sporządzający rejestry również w ten sposób opisywali wielojęzyczne zbiory¹⁵⁵.

Powstałe potrzeby konfesyjne, informacyjne, kulturowe, współistniejące odmienne tradycje kulturowe sprzyjały oddziaływaniu wzajemnemu, a jednocześnie szybkiemu rozpowszechnieniu się książki. Od końca XV do początku XVI w. można mówić o ukształtowanym środowisku społeczno-kulturowym funkcjonowania książki, tj. grupie osób zajmujących się pracą intelektualną oraz posiadających potrzeby kulturalne. Byli to użytkownicy rosnącej liczby wielojęzycznych książek (zarówno rękopiśmiennych, jak i drukowanych), inicjatorzy, mecenas i twórczości pisemnej oraz twórcy. Książka zaczęła zaspokajać potrzeby służbowe, społeczne i osobiste społeczeństwa. W miarę zwiększenia się liczby egzemplarzy oraz zbiorów zmieniało się społeczeństwo WKL oraz jego stosunek do książki.

Jeśli w najwcześniejszym analizowanym okresie kodeks był rozumiany jako statyczny, sakralny, jednolity przedmiot, na który człowiek miał mały wpływ, to od XV w. możemy mówić o książce jako o przedmiocie ruchomym, zmiennym

¹⁵⁴ Акты, относящиеся къ исторіи..., s. 136–137, nr 115.

¹⁵⁵ Na przykład: *Vocabularius Nestoris monachi ligatus in folio*; *Dictionarius germanicus scriptus in folio rargateneus*; *Книга Феодора Студита, от Сопеги; Псалтыри 2, одна великое паперы, а другая Жабинс(кая); Книга Лествица в десть, новонаписана і подобне*.

i w dużej mierze zależnym od człowieka bezpośrednio związanego z książką. Książki migrowały w przestrzeni geograficznej i mieszkalnej, ich istnienie nabrało wymiaru czasowego. Nie tylko podróżowały wraz z człowiekiem z jednego miejsca do drugiego, lecz były ciągle używane. Książki czy zbiory kodeksów przekazywano następnym pokoleniom w spadku. Zmienna stała się struktura samej książki. O ile we wcześniejszym okresie starano się dokładnie odtworzyć kodeksy, to później przepisywane dzieła zaczęto układać w konwoluty według tematów czy przeznaczenia. Zmiana odbioru książki odzwierciedlała się w ówczesnych źródłach. Na początku XVI w. zmienił się stosunek do książki jako do jednostki. Pojęcie kodeksu jako jednostki fizycznie łączącej poszczególne dzieła (książki) zostało zastąpione pojęciem kodeksu jako spójnej jednostki (nowego dzieła) posiadającej wspólne elementy wewnętrzne i zewnętrzne książki. Jeśli w najwcześniejszym okresie pojęcie „książka” obejmowało tylko treść, to od początku XVI w. zaczęło odnosić się zarówno do treści, jak i formy oraz było tożsame z pojęciem „kodeksu”. Można uznać, że z powodu współistnienia książek napisanych cyrylicą i kodeksów w języku łacińskim już od II połowy XV w. w WKL zaczęła się kształtować swoista kultura książki. W oparciu o zachowane egzemplarze kodeksów, książki i sposoby ich funkcjonowania w społeczeństwie możemy mówić o potencjale finansowym, który powstał już na początku XVI w., jak również o przygotowaniu podłoża materialnego i intelektualnego, ukształtowaniu społecznej myśli naukowej i informacji w WKL. Wszystko to miało wpływ na dynamiczny rozwój książki drukowanej.

The manuscript book and the life of the society on the Grand Duchy of Lithuania from the XIVth until the middle of the XVIth centuries

Summary

The aim of the article – is to analyze changes in the society's view on the manuscript book and the reception of it. In order to realize this aim, it is planned to investigate the way in which society was manifested reception of the book and how it is reflected in the sources of the time. Manuscript books, archival sources and objects of art were used as the sources in the research. It is established that the book satisfied official, social and personal needs of the society of that time. As books and collections became increasingly numerous and the relationship with books diversified, the idea of the book in the GDLs society also underwent a change. If during the early stage of the studied period a book was understood as a static and uniform sacral object, little influenced by man, from the XVth century it was considered to be a mobile, mutable object much affected by persons directly connected with the book. Codices migrated both in the geographical and living space. In the early XVIth century the concept of a book as a unit underwent a change. The concept of a codex as an object that physically joined separate works (books, liber) was replaced by the idea of a codex as an integral unit (a new work) possessing unifying internal and external elements of a book.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Acta Alexandri Regis Poloniae, Magni ducis Lithuaniae etc. (1501–1506)*, wyd. F. Papeé, Kraków 1927.
- Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376–1430*, oprac. i do druku przygotował A. Prochaska, cz. 1: 1376–1430, Cracoviae 1882.
- Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, zebrał i do druku przygotował P. Jatulis, cz. 1: 1416 II 13 – 1609 IV 2, Roma 1984.
- Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI [Lietuvių Krokuvą XIV–XVI amžiais: (registas)]*, oprac. W. Urban, S. Lūžys, Vilnius 2000.
- Istorijos archyvas*, zebrał K. Jablonskis, t. 1: XVI a. *Lietuvos inventoriai*, Kaunas 1934.
- Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1387–1507)*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, t. 1, Kraków 1932.
- Lelewel J., *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke Historja drukarni Krakowskich tudzież Historja biblioteki uniw. Jagiell. w Krakowie a przydany katalog inkunabułów polskich*, t. 2, Wilno 1826.
- Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, Vilnius 2007.
- Lietuvos Metrika*, t. 3: 1440–1498, Vilnius 1998.
- Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: katalog*, oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, Kraków 2004.
- Акты, относящиеся къ исторіи Западной Росіи*, t. 1: 1340–1506, Санкт-Петербург 1846.
- Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа*, t. 6, Вильна 1869.
- Архив Юго-Западной России*, cz. 1, t. 7, Киев 1887.
- Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі = Gudy knygos istorija: sproba pаяsnyńcielнай кнігонісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя*, oprac. В. Ластоўскі, Коўна 1926.
- Карский Е., *Западнорусский сборник XV века, принадлежащий Императорской публичной библиотеке*, 01. № 391, Санкт-Петербург 1897.
- Литовская Метрика*, t. 1, cz. 2: *Книги судных дел*, Петербург 1903 (seria: „Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею”, t. 20).
- Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии: XIV век*, red. С.О. Шмидт, Москва 2002.

Opracowania

- Ameisenowa Z., *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*, Kraków 1967.
- Benis A., *Materiały do historyi drukarstwa i księgarstwa w Polsce. II. Inwentarze bibliotek prywatnych (1546–1553)*, seria: „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, t. 7, Kraków 1892, s. 202–240.
- Biržiška V., *Senųjų lietuviškų knygų istorija*, cz. 1, Chicago 1953.
- Bohatkiewiczus A.V., *Veikalas apie visuotinę bibliografiją*, oprac. A. Braziūnienė, A. Navickienė, S. Rankelienė, Vilnius 2004.
- Borkowska U., *Królewskie modlitewniki: studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, Lublin 1999.
- Cicėnienė R., *LDK ankstyvoji knygos visuomenė: genėzė ir raida (iki XVI a. vidurio)*, „Knygotyra” 2010, t. 55, s. 7–25.
- Cicėnienė R., *Rankraštinė knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pradžioje – XVI a. viduryje: sklaidos ir funkcionavimo sąlygos*, „Knygotyra” 2009, t. 53, s. 7–37.
- Eliot T.S., *Pastabos apie kultūros apibrėžimą*, w: *Kultūros prigimtis*, Vilnius 1993, s. 257–353.

- Feigelmanas N., *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius 1975.
- Friedelówna T., *Ewangeliarz Ławryszewski: monografia zabytku*, Wrocław 1974.
- Gudavičius E., *I Lietuvos Statuto redagavimo etapai*, „Mokslas ir gyvenimas” 2002, nr 9, <http://ausis.gf.vu.lt/mg/> [15.10.2013].
- Gudavičius E., Lazutka S., Valikonytė I., *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius 2001.
- Gudmantas K., *Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai*, „Knygotyra” 2003, t. 41, s. 9–24.
- Halecki O., *Dzieje unii Jagiellońskiej*, t. 1: *W wiekach średnich*, Kraków 1919.
- Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys*, red. J. Tumelis, Vilnius 1985.
- Jablonskis K., *1510 m. Alberto Goštauto biblioteka*, w: *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto bibliotekos metraštis, 1958–1959*, Vilnius 1961, s. 21–25.
- Jučas M., *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius 2002.
- Kantak K., *Bernardyni Polscy*, t. 1: *1453–1572*, Lwów 1933.
- Kiaupa Z., *Kauniečių knygų rinkiniai XVI–XVIII a.*, w: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*, red. V. Bulavas, J. Tumelis, Vilnius 1984, s. 6–8.
- Laucevičius E., *XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976.
- Lebedys J., Palionis J., *Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas*, w: J. Lebedys, *Lituanistikos baruose*, t. 1, Vilnius 1972, p. 21–54.
- Lebedys J., *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius 1977.
- Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai Vilniaus žemutinėje pilyje*, oprac. D. Avižinis, V. Dolinskas, E. Striškienė, Vilnius 2010.
- Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, oprac. V. Ališauskas i in., Vilnius 2009.
- Matuškaitė M., *Išėjusiems atminti: laidosena ir kapų ženklėjimas LDK*, Vilnius 2009.
- Matuškaitė M., *Lietuvos skulptūra iki XVII a. vidurio*, Vilnius 2007.
- Miodońska B., *Małopolskie malarstwo książkowe, 1320–1540*, Warszawa 1993.
- Narbutas S., Zinkevičius Z., *Lietuviškos glosos 1501 m. mišiole*, „Baltistica” 1989, suplement, t. 3 (2), s. 325–341.
- Naumow A., *Wiara i historia: z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków 1996.
- Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.
- Ochmański J., *Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku*, w: *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane prof. Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń 1996, s. 73–84.
- Pacevičius A., *Skriptorius ir raštinių kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, „Acta Academiae artium Vilmensis” 2002, t. 24, s. 25–50.
- Petrauskas R., *Vėlyvųjų viduramžių Europa ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir kultūros raida XIV–XVI amžiuje*, „Lietuvos Istorijos Studijos” 2009, nr 23, s. 69–84.
- Potkowski E., *Książka i pismo w średniowieczu*, Pułtusk 2006.
- Potkowski E., *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.
- Rimša E., *Vienos XVI a. bibliotekos pėdsakais*, „Bibliotekų Darbas” 1987, nr 9, s. 33–34.
- Šešioliktojo amžiaus raštija*, red. A. Samulionis, R. Jurgelėnaitė, D. Kuolys, seria: „Senoji Lietuvos Literatūra”, t. 5, Vilnius 2000.
- Subačius G., Leńczuk M., Wydra W., *Seniausias žinomos lietuviškos glosos*, „Archivum Lithuanicum” 2010, t. 12, s. 31–70.
- Temčinas S., *Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a. Stačiatikių tradicija*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos”*, Vilnius 2008, s. 130–156.
- Temčinas S., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, Vilnius 2009, s. 54–85.

- Topolska M.B., *Společestvo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań–Zielona Góra 2002.
- Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai: katalogas, red. N. Feigelmanas, I. Daugirdaitė, P. Račius, Vilnius 2003.
- Vladimirovas L., *Knygos istorija. Senovė. Viduramžiai. Renesansas, XVI–XVII a.*, Vilnius 1979.
- Wydra W., Rzepka W.R., *Chrestomatia staropolska: teksty do roku 1543*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.
- Z dziejów monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa” (Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005 r.)*, Białystok 2005.
- Богдановић Д., *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд*, т. 1, Београд 1978.
- Верхоланцева Ю., *Чешские и хорватские глаголяши-бenedиктинцы среди православных Литвы и Польши и латинские тексты, записанные кириллицей*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, Vilnius 2009, s. 81–95.
- Вздорнов Г., *Исследование о Киевской Псалтири*, т. 1–2, Москва 1978.
- Визирь А., *Собрание книг в отделе рукописей ЦНБ АН УССР*, w: *Проблемы рукописной и печатной книги*, Москва 1976, s. 63–70.
- Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики*, red. Я.Н. Шапов, т. 1–2, Москва 1976.
- Живов В.М., *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002.
- Запаско Я., *„Доброписці тоді славні були”: нариси з історії українського рукописного мистецтва*, Львів 2003.
- Гальченко М., *Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII–XV вв. (из архива М.Г. Галченко)*, „Palaeoslavica. International Journal of the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology” 2003, т. 11, s. 68–141.
- Карский Е., *Славянская кирилловская палеография*, Москва 1979.
- Морозова Н., *Из истории библиотеки Жировицкого монастыря: жировицкие рукописи в библиотеке Академии наук Литвы*, w: *Беларуская книга у кантэкście сусветнай кніжнай культуры: зборник кніжнай культуры*, cz. 1, Минск 2006, s. 80–88.
- Морозова Н., Темчин С., *Древнейшие рукописи Супрасльського Благовещенського монастиря (1550–1532 г.г.)*, w: *Z dziejów monasteru Supraskiego: materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa” (Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005 r.)*, Białystok 2005, s. 117–140.
- Нікалаеў М., *Гісторыя беларускай кнігі: в двух тамах*, т. 1: *Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2009.
- Нікалаеў М., *Гісторыя кніжнай культуры Беларусі: праблемы і перспектывы даследаванняў*, w: *Беларуская книга ў кантэкście сусветнай кніжнай культуры*, Мінск, 2006, cz. 1, s. 19–30.
- Нікалаеў М., *Палата кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях*, Мінск 1993.
- Пересопницке Евангеліе, 1556–1561: дослідження, транслітерований текст, словопоказчик*, Київ 2001.
- Розов Н., *Книга в России в XV веке*, Ленинград 1981.
- Розов Н., *Книга Древней Руси XI–XIV в.в.*, Москва 1977.
- Сакральная живопись Беларуси XV–XVIII веков [The painting sacred of Belarus XV–XVIII centuries]*, оргас. Н.Ф. Высоцкая, Минск 2007.
- Столярова Л., *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков*, Москва 2000.

- Супрасльський Благовещенський монастир: историко-статистическое описание, опрас. А. Николай (Далматов), Санкт-Петербург 1892.
- Темчин С., Кириллический рукописный учебник древнееврейского языка (XVI в.): публикация и общая характеристика памятника, w: *Naįjausi kalbų ir kultūrų tyrimai*, Vilnius 2012, (Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai, t. 4), s. 137–180.
- Темчин С., Кириллический рукописный учебник древнееврейского языка (XVI в.) и Виленский ветхозаветный свод, „Кныготура” 2011, t. 57, s. 86–99.
- Темчин С., Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого Княжества Литовского, „Latorisy Akademii Supraskiej” (Białystok) 2010, t. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej*, s. 27–35.
- Темчин С., Рукописи Кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532–1557 г.г.), „Кныготура” 2010, t. 54, s. 173–185.
- Темчин С., Схария и Скорина: об источниках Виленского Ветхозаветного свода (F19–262), „Senoji Lietuvos literatūra” (Vilnius) 2006, t. 21, s. 289–316.
- Турилов А., Переводы с латинского и западнославянских языков, выполненные украинско-белорусскими книжниками (XV – начало XVI в.), w: *Исследования по истории церкви: древнерусское и славянское средневековье*, Москва 2007, s. 468–479.
- Франциск Скорина и его время: энциклопедический справочник, red. И.П. Шамякин, Минск 1990.
- Чистякова М., Иосиф II Солтан и церковно-литературная деятельность его времени, „Latorisy Akademii Supraskiej” (Białystok) 2010, t. 1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej*, s. 37–48.
- Фрис В., *Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст.*, Львів 2003.
- Чистякова М., К вопросу о структуре и источниках 3-ей редакции Измарагда: (на материале списка БАН Литвы, ф. 19, № 240), „Senoji Lietuvos literatūra” (Vilnius) 2008, t. 26, s. 121–182.
- Чистякова М., Текстология Вильнюсских рукописных прологов: сентябрь–ноябрь [Vilniaus rankraščių sinaksarų tekstologija: rugsėjis–lapkritis], Вильнюс 2008.
- Чистякова М., Третья (литовская) редакция Измарагда и Изборник Симеона-Святослава, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, Vilnius 2009, s. 137–151.

Rima Cicėnienė – dr, historyk, archeograf; pracownik Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk; wykładowca Instytutu Księgoznawstwa i Dokumentoznawstwa Wydziału Komunikacji Uniwersytetu Wileńskiego. Zainteresowania naukowe obejmują historię książki rękopiśmiennej Wielkiego Księstwa Litewskiego, archeografię, zarządzanie dziedzictwem dokumentalnym, ochronę i rozprzestrzenienie; teorię i historię archiwistyki. E-mail: cicenieni@mab.lt